

АХИЁР ҲАКИМОВ

ШУЪЛА

Тоҳир Малик таржимаси.

Қиссамни бошламасимдан илгари муҳтарам китобхонни огоҳлантириб қўймоқчиман: агар сиз саргузашт-талаб бўлсангиз, ҳикоядан ажабтовур воқеаларни изласангиз, яхшиси ўқишдан воз кечиб қўя қолинг. Чунки қисса урушнинг оддий кунлари, урушга хос оддий жанг тафсилотлари ҳақида. Қаҳрамонлар ҳам шуҳрати оламни тутган, шаҳар боғларига ҳайкаллари ўрнатилган машҳур жангчилар эмас, балки сиз билан биз номини билмайдиган оддий одамлар, тўрт йиллик қонли урушнинг оддий заҳматкашлари. Улар ҳақида кинофильмлар, дostonлар яратилмаган. Қаҳрамонларимнинг номлари нари борса полк ёки дивизия солномасида қолган.

Йилдан йилга уруш даҳшатларидан йироқлашяпмиз. Айни чоқда фидойиларнинг порлоқ сиймоси тобора қалбимизга сингиб боряпти. Мен қаҳрамонларим билан худди кеча учрашгандайман. Ҳолбуки, ўшанда минг тўққиз юз қирқ учинчи йилнинг кузаги эди...

Днепрнинг тик соҳиллари, сув ювиб кетган ўпқонлар, ўтиб бўлмас жарлар, Канев остонасидан бошланган ўрмон... Отишма эндигина тўхтаган. Аччиқ порох тутуни билан аралашган чанг ер бағрини булут каби силаб, дарё томонга шошади. Аскарлар кўзларини қўллари билан қуёшдан пана қилиб осмонга қарайдилар. Баландда арғимчоқ солган турналар осмонни тўлдириб учмоқда... Ёш аскар йигитларнинг ўша топдаги болаларча қувончини, ёниқ кўзларини, бешафқат уруш тамғаси босилган чеҳраларини сира унута олмайман. Таъбир жоиз бўлса, уларнинг ўзлари ҳам қушга ўхшардилар. Фақат улар ҳаловат кўзлаб иссиқ ўлкаларга учмай, хатарли йўлларда парвоз қилиб, бўронга дуч

келмоқ, жон олиб, жон бермоқ қасдида бу ерларга келган эдилар. Уларнинг аксари табиат ажиб тароват касб этган ўша оқшом чоғида қанотларидан айрилиб, замин бағрига бир умрга бош қўйдилар...

Ҳа, менинг қаҳрамонларим бир қарашда оддийгина одамлар эди. Аммо минглаб чақиримга чўзилган жанггоҳнинг тобора ғарбга силжишини, ғалаба баҳори кириб келишини уларнинг камтарона улушисиз тасаввур этмоқ мушкул. Буюк дарёлар номсиз жилғалардан сув ичгани каби муаззам Ғалабамиз миллионлаб оддий одамларнинг ҳар кунлик, ҳар дақиқалик тинимсиз меҳнати, фидойилиги натижасида қарор топди.

Бу қисса ана шу миллионларнинг айримлари ҳақида.

Муаллиф.

ҚУШИҚ

Осмоннинг ерга бориб туташган қисми заҳил тусга кирди. Чор-атроф тонг илинжида нафас ютиб, сокинликка берилди. Замин ҳам осуда уйқуда. Гўё дунё урушдан, ўлимлардан холи, гўё инсон бошига мусибат, кулфатлар ёғилмагандек...

Аммо уруш худосининг бесаранжом уйқусига ишониб бўлмайди. Ҳадемай у инжиқ боладай кўз очиб, ҳаммаёқни ғам-ҳасратга кўмиб юборади. Узоқдан бошиб келаётган самолётларнинг бўғиқ овози заминни титратиб уйғотди. Тун бўйи ҳордиғи кўтарилган пулемёту замбараклар жазавага тушди. Орадан кўп ўтмай пушти ранг самода оқ нуқталар кўринди. Улар тобора катталашиб ерга аста қўнаётган парашют гумбазига айланди.

Н-десант бригадасининг радисти Карим Азнабоев худди шу тонг палласи фалокатга дуч келди. Бошқа парашютчиларнинг қўнишига хаёли кетдими ё осмонни ларзага солаётган ўқлар ваҳмидан чўчидими, ҳар ҳолда ерга яқинлашганини сезмай қолди. Оёғи сурхларни шитирлатиб, новдаларни қарсиллатиб синдиргач, дарахтга осилиб қолганини англади. Қуюқ ўрмонга тушса ҳам алам қилмасди. Келиб-келиб ёлғиз қўққайиб турган дарахтга илинганини айтинг. «Одам ҳам

шунчалик ландовур бўладими», деб ўзини-ўзи койиб, атрофга аланглади. Сал нарида, ғариб одамга ўхшаб мунғайган яккам-дуккам дарахт кўринди. Узоқда эса ўрмон қорайиб турибди. Худди ялангликка ҳужум қилишга шайланган лашкарлар сафига ўхшарди. Қўшиннинг баҳодир вакили сифатида майдонга тушган басавлат эман ўпқон лабида тўхтаб, сертомир қўллари билан ўн олти ёшли десант йигитнинг парашютини тўтиб қолган эди. Водий томоқда қандайдир иншоотлар қорайиб кўзга ташланади. Осмонда оловли из қолдираётган ўқлар худди шу ердан отилиб чиқяпти.

Машғулот пайтида Карим мана шундай тарзда осилиб қолган ёки кўлга, дарёга қўнган парашютчиларни кўп кўрган. Улар кўзларини жавдиратиб, сувсар каби бўкиб, қалтираб қирғоққа бир амаллаб чиқиб олардилар. Бир-икки кун шамоллаб, димоқлари битиб, акса уриб, яна ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетардилар. Дарахтга илинганларнинг эса у ер-бу ери тирналиб, жуда омади юришмаган тақдирда лат ерди.

Синовда ҳамиша яхши натижа кўрсатган Каримнинг дарахтга илиниб қолиши чакки бўлди. Ҳар ҳолда машғулот пайтида кўнгил анча хотиржам бўлади. Хатар сезилмайди. Ҳозир эса тақдир ришталарининг қандай офатга бориб тақалишини ҳам билмайсан. Дўстлар вақтида етиб келса-ю, хўп-хўп, «Меҳмонлар»ни оловли гулчамбарлар билан қаршилаганига қараганда, немис ҳам лалайиб ўтирмас. Сен қафасдаги қушга ўхшаб типирчилаб тургунингча, етиб келиши ҳам ҳеч гап эмас. Қўл учини теккизса пишиб етилган олмадек тўп этиб оёғи остига тушасан. Бе, немислар овора бўлиб дарахтдан олиб ўтиришармиди. Автоматини бир сайратадию йўлидан қолмай кетаверади.

Бу аҳволда мўъжизага ишониш ҳам қийин. Десантчилар уни қидириб овора бўлиб юришмайди. Оёқлари ерга тегиши билан келишилган жойни — овчининг кулбасини излаб кетишади. Улар: «Мени ташлаб кетманг», дегандек парашютни чангаллаб турган бу ёлғиз эман сари эмас, балки ўрмон томонга ошиқишади.

Каримнинг хўрлиги келди. У учинишга қурби етмай муз устига қўнганча узоқлашаётган галасига дард билан қараб қолган қуш ҳолига тушди. Карим худди шундай воқеани ўтган йили ўз кўзи билан кўрган эди. Хаёлида тирилган бу хотира қалбини ўртади. У йиглаб

юбормаслик учун лабини тишлар, омади юришмаганидан зорланиб ўзини-ўзи лаънатлар, аста кўтарилаётган қоронғилик бағрига хавотирлик билан кўз югуртирарди. Қаерга келиб қолди ўзи? Самолётда тушар жойларини таърифлаб: «Кўр одам ҳам топади», дейишганди-ю. Шамол тегирмон қани? Лейтенант Чукреев тушунтирган чорраҳадаги эски ибодатхона қани? Кўзи очиқ одам ҳам тополмайди-ку буларни? Кўз олдида ҳудудсиз водий ястаниб ётибди. Сувнинг захри сезиляпти. Баъзан тўлқиннинг қирғоққа келиб урилиши эшитилади. Нима бу? Шайтон васвасага соляптими ё чиндан эшитяптими? «Наҳот Днепр бўлса?! Йўқ, йўқ!» Карим аёвсиз бу тахминга ишонишни ҳам истамади. Чунки Днепр улар қўниши лозим бўлган ердан йигирма чақирим нарида бўлиши керак. Самолётдан сакраш чоғида бундай мунгли аҳволга тушиши хаёлига келмаган экан. «Айб ўзимда, лалаймаслик керак эди. Шамол оқимига тушиб қолганман».

Карим самолётларининг мотorigа осколка текканини, муддатидан беш дақиқа илгари сакрашганини ҳали билмасди. Дўстлари билан душманнинг тарам-тарам қилиб жойлаштирган икки мудофаа чизигининг қоқ ўртасига тушиб қолгани ҳам кейинчалик маълум бўлди.

Ҳозир эса аҳмоққа ўхшаб осилганча, ғарамларнинг ёнишини томоша қилишдан, қуроллардан чиқаётган овозни эшитиб туришдан бўлак имкони йўқ. Дам ўтмай қандайдир расво бир фриц келади. Бир сидра ўқ ёғдиради. Аламинг ичингда қолиб кетаверади. Қўлингдан ҳеч нарса келмайди. Автомат қийшайиб қўлтиғи остига, парашютнинг таранг тасмасига қисилиб қолган. Уни олиш у ёқда турсин, ҳатто қимирлатиб ҳам бўлмайди. Гранаталар солинган қутини ҳам очолмайди. Хуллас, тирик ўлжанинг ўзгинасига айланган. Мана шуларни хаёлидан ўтказар экан, Каримнинг хўрлиги келди. Осилиб тургани етмаган экан, худди уни калка қилгандек, ўқлар осмонда оловли изларини қолдириб, визиллаб уча бошлади.

Каримнинг елкасини қайиш эзиб юборди. Қайишни сал бўшатиш мақсадида оёғини типирчилатди. Аммо фойдаси бўлмади. Кейин йўғонроқ шохга илашиш учун тебранишга ҳаракат қилди. Бадани оғриқдан зирқиради. Батарёяли алоқа ускунаси жой-

лашган темир қути даҳанига тиралиб қолди. Шунда ҳам ётиб қолгунча отиб қол дегандек, тўрга тушган қушдай типирчилашни қўймасди. Ниҳоят, автоматни қўлтиғидан чиқарди-да, енгил нафас олди. Пешонасидаги терни артиб ППШсини¹ силаб қўйди. Бармоғи беихтиёр тепкига югурди. Сўнг: «Вой, жангари полвон-е», деб ўз қилиғидан гаши келди.

Шу пайт пастда кимдир ҳансиради.

Қуруқ шох-шаббани босиб шитирлатди. Каримнинг баданига енгил титроқ югурди. У затворни тортди-да, автомат оғзини овоз келган томонга, қоронғи ўпқон тарафга қаратиб, бор овози билан «Хальт!» деб қичқирди.

— Ўчир овозингни! — деди пастдаги одам жаҳл билан. — Туш пастга! Ё ёрдам берайми?

Каримнинг қовурғасига нимадир тиралди. У аста айланиб юқорига кўтарилгандай бўлди. Дам ўтмай кафти эманнинг баданига тегдию оғриқларини унутиб жонҳолатда йўғон шохга осилди.

— Ҳой, елимга ўхшаб ёпишмай, қимирласанг-чи!

Карим не азоблар билан парашют тасмаларидан холи бўлди-да, бўйнидаги юклари билан тап этиб ўзини ерга ташлади. У қоронғида халоскорининг юзини кўролмади. Фақат кийимларининг бир хил эканини пайқади, холос. Узоқдан итларнинг вовиллаши, нотаниш тилдаги бақаришлар эшитилди. Қоронғилик тобора тез чекина бошлади.

Улимга деярли чап бердим, деган қувончли фикр йигитнинг кучига куч қўшди. Уюшган қўл-оёқларига қон югурди. Томоғига нимадир қадалди. «Тирикман!» деб ҳайқиргиси келди. У арқонини узган тойчоқдек ўзини енгил ҳис қилиб елиб борар, орқалаб олган темир қутининг оғирлигини мутлақо сезмасди.

Ҳаллослаб қолган шериги сал нари боргач, тўхтаб ўтирди. Ханжарини чиқарди-да, пойафзалига ёпишган лойни қириб тозалади. Сўнг Каримга обдан тикилди.

Карим ҳам нотаниш халоскорига қаради. Оғир аҳволга тушиб қолганидан сиқилмай, балки ўзини эркин тутаётган бу бош яланг оддий аскар йигитнинг кўзларида шаддодлик учқуни бор эди.

¹ Автоматнинг бир тури.

— Қайси қисмдансан?— деб сўради ундан кўзини олмай.

Карим дарров жавоб қайтармади. Бундай ўйлаб қараса, беркинмачоқ ўйнашнинг вақти эмас. Ҳар ҳолда бу одам уни қутқарди. Қолаверса, кўзига иссиқ кўриняпти, қаердадир учрашганга ўхшайди. Карим узоқ мулоҳазага берилмай қисмнинг шартли номерини айтди.

— Иш деган бундай бўпти. Ўзимизниқидан экансан, а?— деди йигит ханжарини қинига солар экан. — Бундай қарасам, дарахт оқ рўмол ўраб олган бева кампирга ўхшаб мунгайиб турибди. Ҳар ҳолда бу рўмолнинг учиди ўзимизнинг йигитлардан биронтаси арғимчоқ учаётгандир, деб ўйладим. Орқадан немис занғар ўқим зое кетар, демай тинмай тариллатиб ётибди. Жон ширинлик қилиб ўрмонга қочай дедиму арғимчоқдаги бирдари кўзим қиймади. Осилиб турган овсар ким бўлди, десам, ўзинг экансан-да. Ҳай, майли, шунақаси ҳам бўлиб туради. Парво қилма, аммо бепарво ҳам бўлма... Немислар изимизни йўқотди шекилли, а? Нима, мени танимаяпсанми? Мен Рябчиковман. Қуролсоз Ваня Рябчиковни ҳеч эшитганмисан? Ана энди эсладингми? Баракалла, эсли йигит экансан. Бахтинг бор экан, биродар, Рябчиков билан бирга бўлган одамнинг юки ерда қолмайди!—Ваня шундай деб ўрнидан турди.

Дарҳақиқат, бу ўктам, ҳангоматалаб, қўли гул устани танимаган одам йўқ эди. Ваня ҳангома учун одам танлаб ўтирмасди. Овулдаги қарияларнинг таъбири билан айтганда, у «шайтонга ҳам дарс берадиган»лар тоифасидан эди. Бир ой муқаддам Подмосковьеда турган чоғларида Карим унга мушқаси синган учта автоматни олиб борганди. Ишга ҳам, гапга ҳам чаққон бу йигитни Карим ўшанда кўрган эди. Ванянинг бармоқлари жарроҳникидай эпчил ҳаракат қилар, оғзи эса бир зум гапдан бўшамасди. То ишини битиргунча қанча латифа, қанча ҳангомани айтиб ташлаганди. Кейин: «Бор экану йўқ экан, чолу кампир бор экан. Жаҳли чиқса чол тушгур кампирни ниқтар экан», деб Каримни ниқтамоқчи бўлган, Карим шошиб қорнини ҳимоя қилган чоғда мойли бармоқлари билан унинг бурнини чимдиб олиб, хузур к...

гўйликка берилишар, энг қизиқ латифаларни шубҳасиз, Рябчиков айтиб берарди.

— Осилиб ётганингни кўриб, овсармикин, девдим, йўқ, ишингга пухта экансан. Жуда юмшоқ жойга қўнибсан. Мен аҳмоқ тақир ерга тушиб, оёқдан айрилай дедим, — Ваня шундай деб қулиб қўйди. — Янгига ўхшайсан, а? Сени нимагадир эслолмаяпман?

— Уч ой бўлган келганимга, янгилигим қолибдими? Чукреевнинг хўжалигида эдим, — деди Карим унинг гапидан ранжиб.

Рябчиков бош чайқаб қўйиб, кулгисини яшириб, унга жиддий қиёфада қаради.

— Оббо сен-ей, сирканг сув кўтармас экан-ку, а? Бўлди, аччиғинг чиқмасин. Бўлмаса бурнингни тишлашингга тўғри келади.

Карим вақти келганда ёнбошга олиш керак, деган нақлга амал қилиб Рябчиковга захрини сочмоқчи бўлди.

— Ўзинг десантда нима қилиб юрибсан. Ахир, сен қурулсозсан-ку? — деди у ичиқоралик билан.

Не ажабки, Ваня бу истеҳзони ҳам ўзига олмади. Уша-ўша ҳазиломуз оҳангда жавоб қайтарди.

— Киройи десант бўлса мендек бўлиши керак. Мен қўлимга қурул олганда ман-ман деган мерганларинг қуллуқ қилиб туради. Мақтанишни ёқтирмайману, аммо бурганинг нозик ерини мўлжалга олишим ҳам мумкин, — Рябчиков шундай деб Каримнинг елкасига қўл ташлади. — Хуллас, оғайничалиш, икковимизнинг ҳам омадимиз чопмади. Мен учинчи машинадан сакрадим. Самолётларинг тутаётган эди. Барвақтроқ сакраганга ўхшаймиз. Мўлжалдаги жойга қўнмабмиз. Энди ўзимизникиларни излашимиз керак.

Карим Ваняга сўзсиз эргашди. Овоз чиқармай, тез тез юраётган ҳамроҳидан орқада қолмасликка тиришди. Одамохун биродарининг дадил қадам олиши унга далда бўлиб, қўрқув вужудини буткул тарк этди. Жасур ҳам қувноқ йўлдош билан юрсанг ҳар қандай шатир-шутирга чўчиб тушмайсан. Карим бу жиҳатдан мамнун эди. Аммо Васянинг менсимагансимон оҳангда: «Янгига ўхшайсан, а», деган гапи гоҳ-гоҳида эсига тушиб, иззат-нафсини тирнаб ўтарди. Мавриди бўлганда-ку, бамайлихотир ўтириб олиб бошидан ўтганларни айтиб берарди. Йўқ, азага келган хотиндек ҳасрат даф-

тарини очиб ташламасди. Чунки у марҳум бувасининг: «Эзмалик йигитнинг ҳусни эмас», деган гапига ҳамша амал қилиб келган. Отасидан қорахат олгани замон ўч қасдида жанггоҳга интилгани, ҳарбий комиссариат билан район комсомол комитетидагиларни безор қилиб юборгани, улардан ҳеч иш чиқмагач, бувасига ширингина хатча қолдириб, «қаердасан, жанггоҳ», деб йўлга тушгани, балки Рябчиковга қизиқ туюлмас? Балки... Кўнгилли комсомоллар вагониди беркитиқча юрганини кейин йўлда тушириб қолдиришганини, шунда ҳам изига қайтмай, бир ҳафта деганда танкка қарши устунлардан холи бўлмаган, деразаларидаги қоғозлар кўчирилмаган сергак Москвага етиб келганини айтсамикан? Десантчилар билан бўлган биринчи учрашувнинг унча қизиғи йўқ. Буни айтмаса ҳам бўлади. Аммо парашютдан кетма-кет ўн марта сакраганини албатта айтади. Тўғри, ўнта эмас, ўн беш марта деб озгина қўшиб мақтанарди. Озгина ёлғон қўшилса, гуноҳ бўлмайди. Ўнта деди нима-ю, ўн бешта деди нима, Рябчиковга барибир эмасми? Сакрашлар у ёқда турсин, арзимаган уч ой ичида радистликни ўрганиб олиш осон эканми? Яна «янгига ўхшайсан» эмиш? Унинг битта айби — ҳозирча жанг кўрмади. Ахир, уруш эрта-индичин тугаётгани йўқ. Қўрқоқ эмаслигини кўрсатадиган фурсат ҳам келиб қолар...

Карим кечагидек кўчада шатлоқ отиб юрган болакай эмас, ҳақиқий қизил аскар эканидан фахрланиб бир ҳафта бурун лейтенант Чукреев топширган гвардиячи нишонини меҳр билан силаб қўйди.

Шу пайт Рябчиков тўхтаб унга ўгирилди:

— Кел, чарчаганга ўхшайсан. Қутингни кўтаришиб юборай.

Карим чиндан ҳам толиққан эди. Лекин Ванянинг таклифига кўнишга иззат-нафси йўл бермади. Елкасини узиб юборай деяётган қайишни ўжарлик билан силтаб тортди-да, чирт этиб тупуриб, қадамини тезлатди. Шу пайт буталар орасидан автомат тариллади. Карим немиснинг қора кўланкасини кўрдию ўзини таппа ерга ташлади.

— Отма, — деди Рябчиков шивирлаб. — Тириклайин олмоқчига ўхшайди, ярамас, пала-партиш ўқ узяпти. Сен сергакроқ бўлиб тур. Мен ҳозир... — У брезент халтачасини олиб Каримга узатди. — Мановини эҳти-

ётлаб қўй. Бутун асбоб-анжомларим шу ерда. Йигитларга асқатади.

Уларни ўққа тутган немис, афтидан, Рябчиковни изма-из қувиб келаётган, шерикларидан ажралиб йўлни қесиб чиққан эди. У десантчиларни бир зум кўздан қочирди. Шундай бўлса-да, кетма-кет ўқ узди. Ваня ўша томонга эмаклаб кетди. Немис ўқ узмай қўйди.

Ўтган бир неча дақиқа Каримга бир неча соатдек туюлди. Узоқ-узоқда, водийнинг у томонидан отилган ўқлар сурмаранг осмонда қизгиш из қолдириб сўнади. Отишма овозлари бу ерга етиб келмайди. Бу овозларни шабада қайралган тишдек бўлиб турган ўрмон томонга ҳайдайди. Қаердадир хўроз қичқиради. Аммо тонг жарчисининг бу шодон хабарига ҳамоҳанг овоз эшитилмади. Шерикларининг қисмати эсига тушдими, ҳар нечук хўроз дамини ичига ютиб, бўлак қичқирмади.

Шу топда Каримнинг бутун аъзойи-бадани қулоққа айланган, тонгнинг даҳшатли сукунати ичида тезроқ ҳамроҳининг овозини эшитишни истарди. Бадани ўзи истамаган ҳолда титрар, бармоғи тепки устида шай турарди. У ортиқ чидолмай Ванянинг изидан эмаклашга қарор қилди. Энди олдинга интилган ҳам эди, бир-бирига урилган икки автоматнинг овози келди. Темирдан бўлган «шмайсер»нинг овози жаранглаб чиқди. Ваняники сал бўғиқроқ эшитилди.

Дақиқа ўтмай ҳансираган Рябчиков эмаклаган томонда эмас, балки кутилмаган бошқа ерда пайдо бўлди. Қўл силтади-да, хумордан чиқиш учун яхшилаб сўкинди.

— Югурмасак бўлмайди, оғайничалиш, қора тортиб келишяпти, ярамаслар.

Карим унинг гапини икки қилмай югурди. Бир оздан сўнг ҳамроҳининг орқада қолаётганини сезди-да, қадамини секинлатди. «Қўрқанидан тез чопяпти», деб ўйламасин деган хаёл билан ўгирилиб қаради-ю, тўхтади. Қорнини чангаллаганча чопаетган Рябчиков Каримга яқинлашгач, инграб юборди-да, тиз чўкди. У оғир ҳансираб, бақириб юбормаслик учун тишини тишига маҳкам босарди.

— Чучварани хом санабсан, итвачча, Ванядан осонликча қутулиб бўпсан! — Рябчиков шундай деб ўрнидан туришга ҳаракат қилди. Аммо қурби етмай мук тушди.

Карим аввалига гангиб, атрофида ивирсиб қолди. Ҳамроҳининг кафтидан қон сизиб чиққанини кўргач, воқеани англади. Титроқ қўллари билан Рябчиковнинг гимнастёркасини йиртди. Ваня чап қовурғасининг остидан яраланган эди. Карим ярани боғлай бошлади.

— Аяб ўтирма... сиқиброқ боғлайвер... Яна, яна сиқ,— Рябчиков тишларини гижирлатиб тирсагига суянди-да, қаддини кўтарди. Лабларида ҳам қон кўрибди.— Баракалла, пишиқ йигит экансан. Ана энди одамга ўхшаб қолдим. Нафас олишим ҳам енгиллашди. Қўлинг енгил экан. Умримда ўзимни бунчалик енгил сезмаган эдим. Қани кетдик,— Рябчиковнинг бу ҳазили унга ўтиришмади. Буни ўзи ҳам сезиб афтини буриштирди-да, автоматига суяниб, ўрнидан турди.

Бир неча қадам ташлашга улгуришмаган ҳам эдики, буталар орасида яна бузоқдек ит етаклаган немиснинг қораси кўринди. Ит аввалига десантчиларни сезмай хўжасини бошқа томонга тортди. Бундан фойдаланган йигитлар ўзларини ерга отиб ўқ узишди.

— Қаёққа отяпсан, меров! Немисни мўлжалга ол, немисни,— деб бақирди Рябчиков.— Гангима, немиснинг қимирлашини пойлаб от. Итни ўзим тинчитаман.

Немис ҳам анойилардан эмас экан. Ўзини дам чапга, дам ўнга олиб, ўқни эҳтиёт қилиб отарди. Қутуриб, арқонни узгудек бўлаётган ит бир гингшидию жимиб қолди.

— Тинчиди,— деди Рябчиков ён томонга сурилар экан.

Фриц итни кўриш учун бош кўтарди. Унинг асфала-софилинга кетиши учун шу кифоя қилди. Ҳар икки автомат бир вақтда тилга кирди. Немисни кимнинг ўқи олиб кетганини Карим билолмай қолди.

Биринчи ғалаба нашидасидан юраги ҳаприққан Карим сапчиб ўрнидан турди-да, бир-икки сакрашда Рябчиков ётган ўпқонга тушди. Рябчиков чўнқайганча пешонасини ерга тираб ўтирар, худди ерни ўпаётганга, йўқ, бир нима излаётганга ўхшарди. Карим унинг бу қилигидан ҳайрон бўлди. Тезроқ қочиш ўрнига нимага хотиржам ўтирибди? Ёки...

— Ваня...— деди Карим қичқириб. Унинг юрагига яна қўрқув оралади.— Ваня, нимага ўтирибсан?

Рябчиковнинг бадани титрар, бармоқлари ерни тимдаларди. Карим унинг елкасидан ушлаб аста ўзига қа-

ратди. Ҳамроҳининг юзи қонга беланган, фақат битта кўзигина ёниб турарди. Буни кўриб Карим сесканиб кетди. Бир зум даҳшатга тушиб Рябчиковни қўйиб юборди. Ваня ўпқон деворига суяниб қолди.

— Ҳаромилар... — Рябчиков шундай деб энтикди. — Безорилар Ваньканинг қанотини қирқиб қўйишди-я! Ванька капут энди, биродар...

Бу қадар азобни, тинмай оқаётган қснни илк бор кўраётган ўн олти ёшли боланинг нима кўйга тушишини бир тасаввур қилинг-а. Карим жангтоҳга телбаларча интилган чоғларида урушнинг бундайин қаҳрсиз, беаёв бўлишини кўз олдига келтирмаган ҳам эди. Агар имкони бўлганида, дўстининг бутун азобларини ўзига оларди. Урушнинг раҳмсиз қиёфасини энди кўраётган бола шуларни ўйларди. Урушда ҳар бир одамнинг ўз тақдири, ўз кўргиликлари бўлишини у ҳали билмасди.

Рябчиковнинг аҳволи оғир эди. Уқ унинг жағига тегиб, титиб юборганди. У ҳар нафас чиқарганда лабларида қон кўпикланарди. Чап кўзи атрофида тўққизил шиш пайдо бўлган эди. Карим ниҳоятда эҳтиётлик билан ярани боғлагач, Рябчиков сал ором олгандек бўлди. Нафас олиши ҳам енгиллашди. Карим даҳшат исканжасида анча ўтирди. Ниҳоят, бир қарорга келиб, шартта ўрнидан турди-да, Ванянинг қўлтиғидан олиб турғазмоқчи бўлди. Рябчиков ўзига келиб, соғлом кўзини очди-да, бош чайқади:

— Бекор уриняпсан, ошна, мен ошимни ошаб бўлдим.

Дарҳақиқат, Рябчиковнинг куни битганини забардаст, чаққон гавдасининг сўлиб, шалвираб қолганидан бишлиш мумкин эди. Карим кўз ёшларини тийиб, сувдонни чиқарди-да, ҳамроҳининг оғзига тутди. Рябчиков бир қултум ҳам ичолмади. Сув қонга араллашиб, кўкрагига оқиб тушди.

Карим тиз чўкиб, қўлларини осилтирганча ёрилган лабини тишлаб ноилож бир аҳволда ўтирарди.

— Тезроқ кета қол... — деди Рябчиков хириллаб. — Урмонга қараб... уч... бизникилар... ўша ерда... Йигитларга айтарсан... Ванька... Ваньканинг кўзи... очиқ кетмади... дегин... Улим олдида... Ҳаромилар... ҳаромиларда ҳақини қолдирмади дегин... Асбоб-ускуналаримни... йўқотма...

— Йўқ! Бирга кетамиз!— Карим шундай деб бақирди-да, яна уни кўтаришга ҳаракат қилди.

Лекин Ваня беҳол қўли билан Каримни четлатди. Лабларини ялади.

— Буни қара... Сени қаёнда кўрган эканман деб... бошим қотувди... Эсимга тушди... Радистлар... бир болани... бошлиқлардан беркитиб... юришган экан... Сени яширишганимиди?

— Ҳа, нима эди?

— Гўдак... бу дўзахда... сенга нима бор эди?.. Бу саёҳатга ўзинг...

— Ҳа, ўзим...— Карим шундай деб кўз ёшларини тўхтата олмади, энтикди.— Бакиров деган радист касал бўлиб қолди. Ушанинг ўрнига олишди.

— Бакиров... дейсанми?— Рябчиковнинг бутун танаси қалтираб кетди.— Мен уни танийман... Бечора Фаина... Фаинани йўлдан урди... Эҳ, Фаина... Рябчиковнинг... қадрига етмадинг-а... Назарингга илмадинг... эзма дединг... Гап десанг қоп-қопу... Тил жонивор бешук-да... Одамлар... хурсанд бўлсин десам... Қўғирчоқ ўйнаётганимиз... йўқ... урушяпмиз. Лекин... муҳаббатимни... ҳимоя қилишга... Аёлларнинг кўзидан... жуда... жуда қўрқаман... Қизларни... қучоқлашдан ҳам...— Ваня зийрак тортиб кўзини очди.— Қара-чи, нима гап?

Карим ўпқондан бошини чиқариб атрофга тикилди.

— Ҳаммаёқ жимжит...

Рябчиков чуқур нафас олди. Бемажол қўлини аранг кўтариб, Каримнинг тиззасига қўйди.

— Оғайничалиш... Худо хайрингни берсин. Тезроқ кет... Бунақанги... қахрамонлик ҳеч кимга... керак эмас. Куним битган... Кета қол.

— Йўқ!

— Биродар... меров деганим учун... мендан хафа бўлма... Дўст тутинишга... арзийдиган йигит экансан... Аммо Бакиров... Сен унга албатта айтиб қўй... У эркак эмас... қанжиқ экан... Қанжиқ бўлганда ҳам... энг марази... энг қўрқоғидан экан... У қасал эмас... Ҳаммани лақиллатди... Ишонмасанг Фаинанинг хўжайини Сима холадан... сўра... Бакиров бу «саёҳат»дан қочиб... оёғини атайин майиблаган...

— Ёлғон! Алдаяпсан!— Карим шундай деб беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Кейин яна тиз чўқди-да, Ваня-

нинг жон бераётганини ҳам унутиб тирсагидан ушлаб олди.

— Ҳзи дейсанми? Атайин яралабдими? Рост айтяпсанми?— Карим қулоқларига ишонмади. Чунки эр йигитнинг бундай пасткашликка бориши мумкинлигини у етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди.

Бирдан кўз олдида Бакиров намоён бўлди: жинглак сочлари пилотка остидан чиқиб турибди, юмалоқ юзи, хиёл туртиб турган ёноғи, кулгидан бир оз қисилган кўзлари... Сафарга отланиш чоғида нимагадир хафақон бўлиб қолган эди. Бошини эгиб олиб, нуқул ғамгин ашулаларни айтарди. Каримнинг Бакиров билан ошналығы йўқ эди. Аксинча, Бакиров уни тентак болакай ўрнида кўриб менсимас, айтарли аҳамият ҳам бермасди. Бакиров балки қўполдир, манмандир, балки одамовидир. Лекин уни қўрқоқликда, оёғини атайин майиб қилишда айблаш инсофдан эмас. Йўқ, йўқ. Карим бунга ишонмайди. Ваня янглишаётган бўлиши керак. Балки алаҳсираётгандир...

Рябчиков титраб-қақшаб, тез-тез нафас ола бошлади. Худди оғир меҳнатдан сўнг ҳордиқ истагандек, соғ кўзи юмилиб кетай дер, аммо киприклар учрашмай туриб, яна чарақлаб очилиб кетарди. У қаттиқ сесмишиб нигоҳини осмонга тикиб қолди:

— Турналар... Эшитяпсанми?

Чиндан ҳам осмондан турналарнинг овози эшитиларди.

— Кўриняптими?.. Бир мартагина кўрсам эди...— деди Рябчиков хўрсиниб.— Турналарни... кузатишни... яхши кўраман... Болалигимда... уларнинг овозини эшитишим... билан... хилват жой топиб... катталардан яшириниб йиғлардим...

Карим ҳамроҳининг кафтини қўллари орасига олди. Унга далда бергучи сўз излаб тополмади. «Куксима, уруш бор жойда яраланиш ҳам бўлади-да, эрта-индин тузалиб аламингни оласан ҳали», демоқчи эди, ўзини ўзи алдаётганини, Рябчиковни бу ёруғ олам билан боғлаб турган ҳаёт ришталарининг шу дақиқаларда узилиши аниқ эканини сезиб тилини тийди.

Рябчиков оғир ҳансираб, тўхтаб-тўхтаб гапира бошлади. Карим: «Жим ёт, гапирсанг яранг очилиб кетади», деса ҳам қулоқ солмади.

— Тонг ёришди... Ахир, сени... батареяларни ку-

тишяпти-ку... Немислар... Тезроқ жўна... Менга грана-
та... қолдир... тишларим билан... ҳалқасини... узаман...
Бакиров... Бакиров ҳақидаги... гапларим... бўҳтон
эмас... Фаинани деб... уни булғаётганим йўқ... Бакиров-
ингга туфураман... Бу гапни... ҳеч кимга... айтмовдим.
У ҳаромига яқилашиб... ўзингни булғама... Фаинага са-
лом айт... Мен... расмини онамга... юборгандим... Кели-
н-ингизни бир кўриб... қўйинг, девдим... Онажоним...

Рябчиков чуқур нафас олди. Томоғи хириллаб, оғ-
зида қон кўпиклашди. У яна нимадир демоқчи бўл-
ди-ю, улгурмади, оғзидан қон отилиб чиқди. У бармоқ-
лари билан ниманидир излагандек бўлди. Лаблари қан-
дайдир сўз айтишга чоғланиб қимирлади. Оғзида сўз
ўрнига яна қон отилди. Бадани қаттиқ титраб, бир не-
на бор силкинди. Сўнг оёғи томир тортишгандек чўзи-
либ, ўпқон деворларига тиралди. Боши эса елкасига
шилқ этиб тушди...

Карим ўзини унинг устига ташлаб, «Ваня, Ваня!»
деб бақира бошлади. Шу топда унинг дарди қўрқувдан
устун чиққан, дунё кўзига қоронғи бўлиб кўринаётган
эди. У ҳамроҳининг ўлганига ишонмай билак томири-
ни ушлади. Томир бир-икки кучсиз ҳаракат қилди-ю,
сўнди. Умиди сичган Карим халоскорининг ёнига ўзи-
ни ташлади-да, бошини қўллари орасига олди. Биринчи
марта ўлимни кўриб, гангиган, бўғзигача дардга бот-
ган йигитчани ҳозир ўрнидан туриб йўлга тушишга ҳеч
қандай куч, ҳеч қандай буйруқ мажбур қилолмасди.
Карим ўпқон тубида узала тушганча узоқ ётди. У бир
авжга чиқиб, бир тинаётган отишма овозларини эшит-
мас, фақат гоҳ-гоҳида халоскорининг номини такрор-
лаб пичирларди.

Кун ёришди. Аммо у кетишга шошилмади. Мурда-
нинг устини қовжираган ўт, хазон билан беркитди.
Сўнг чўнқайиб, ўпқон деворига суянганча бу ғариб
қабрга тикилиб қолди. Назарида, Рябчиков бу хаҳ-ха-
шакларни устидан олиб ташлаб, жилмайиб туриб ке-
тадигандек: «Хафа бўлма, оғайничалиш, шунчаки ҳа-
зиллашгим келган эди. Қани энди немис келмай туриб
туёғимизни шиқиллатиб қолайлик», дейдигандек эди.

Тонг юлдузи ҳам юзига қуёш нуридан парда тор-
ди. Узоқдаги дарахтларнинг учли найзасига қадалиб
тўрған парқу булутларнинг четлари чўғланди. Тонгда-
ги шабада Каримнинг жон-жонидан ўтиб кетди. У

шабнамдан намиққан пахталигига ўраниб, узоқлардан келаётган отишма овозларига қулоқ тутди. Дастлабки пайтларда унда титроқ уйғотган урушнинг гулдирак овози энди уни қўрқитолмасди. У отишма овозлари ичидан бошқа бир төвушни, қадрдон, беғубор товушни ажратиб олиб эшитишни истарди.

Мўъжиза юз бериб, истаги рўёб бўлди. Эндигина бош кўтарган қуёш нурида ҳали илиб улгурмаган са- модами ё аламдан ҳилвираб турган Каримнинг қалби- дами учиб кетаётган турналарнинг овози эшитилди. Карим бир энтикиб, кўзларини юмиб олди.

...Турналар ноласин эшитганим он —
Хаёл риштасига банди бўлиб мен,
Учарман, қўл етмас қишлоғим томон...

Бу қўшиқни қачонлардир, болалик кезлари бувиси- дан эшитганди. Хотирасида сақланиб қолган қўшиқ сўзлари шу топда эсига тушиб, кўнглини ўртаб юбор- ди. Туни билан минг азобга дуч келган Каримни хоти- ралар оқими аллалаб ухлатди.

У қанча ухлаганини билмади. Қандайдир ваҳший уни тумшуғи билан туртиб ириллагандек бўлди. Карим сапчиб ўрнидан туриб атрофга аланглади. Қуёш энди кўтарилган, худди осмоннинг қоқ ярмини эгаллаб ол- гандек. Қуёшнинг ўртасида эса немиснинг яраланган ити тишларини иржайтириб турибди. Каримнинг юра- ги шувиллаб, қўллари титради. Аммо дарҳол ўзини тутиб, автомат тепкисини босди. Безакли бўйинбоғ боғ- ланган ит бир ғингшидию тинчиди.

Итнинг мана шу овози Каримдаги ожизлик ва ёл- гизлик ҳиссини қувиб чиқарди.

У Рябчиковнинг мурдасини пахталиги билан ўради- да, устига яна хас-ҳазон ташлади. Сўнг дадил туриб ўпқондан чиқди. Ҳеч қаяёққа алангламай, ўлимни ҳам писанд этмай, ўрмон томон юриб кетди.

Ўрмонга яқинлашган сари йўл тобора тиклашарди. Аммо Карим елкасидаги юкнинг оғирлигини ҳам, қа- дам босишнинг қийинлашганини ҳам ҳис қилмай, бир меъёрда юрарди. У ўз юки камлик қилгандек, Рябчи- ковнинг брезент халтаси билан автоматини, немиснинг «шмайсер»ини ҳам олволганди.

Каримнинг ичини нимадир ёндирарди. Назаримда, у гўё бехосият туш кўргандек, бир неча сонияда нима-сидандир умрбод ажралгандек эди. Йўқ, у ҳеч нарса-сидан айрилмади. Аксинча, урушнинг бешафқат қону-нияти кучга кириб, унинг кўзидаги пардани суриб таш-лади. Усмирни эр йигитга, эр йигитни эса жангчига ай-лантирувчи бу қонуният Каримга ҳам ҳукмини ўтказ-ганди. У пулемётнинг сайрашларига ҳам, ўқларнинг визиллаб учишига ҳам парво қилмади. Ҳатто шрап-нел¹ портлаб, елкаси жизиллаганда ҳам ўзини бута-зорга урмади. Йўлидан қайтмади.

Яна эллик қадам юрса ўрмонга етиб олади. У тез-роқ сафдошларини, сержант Толкуновни топишга оши-қарди. Толкунов батареясиз бир чақага қиммат рация-ни ишга сололмай хуноб бўлиб ўтиргандир. Толкуновга Каримнинг тирик қолишидан ҳам батареялар зарурроқ. Ҳозир жиғибийрони чиқиб: «Бу мишиқи панд беради, ундан иш чиқмайди, десам гапимга қулоқ солмадин-гиз», деб ғазабланаётгандир. Толкунов ҳам ҳар қанча сўкса арзийди. Айб Каримнинг ўзида. Эси бор одам ҳеч қачон ёлғиз дарахтга келиб илинмас эди...

Карим сержантнинг дарғазаб қиёфасини тасаввур ётдию қадамини тезлатди. Ўрмонга қадар қўл узатса етгудек йўл қолди. Қуёш дарахтларнинг тепа шохига нур сочарди. Кўкат япроқларида шудринг марварид каби ялтирайди. Орқада эса пулемёт қорашақшаққа ўхшаб тариллайди. Ўқлар унинг нақ оёқлари остидаги буталарга келиб тушиб, тупроқни титиб юборарди. Ка-рим шундагина пулемёт ўқлари унга қарата узилаёт-ганини англади. Шу пайт дарахтзор томонда кетма-кет ҳуштак чалинди. «Толкунов!» Карим ҳолсизланиб бу-талар орасига ўтириб қолди. Жавоб қилиш учун ҳуш-так чалмоқчи эди, эплолмади. Ўрмон томонда бошқа ҳуштак чалинмади. «Кўздан йўқотишди», деб ўйлади Карим. Кейин гандираклаб ўрнидан турди.

— Ҳа, дайди, келдингми?

Карим дастлаб овознинг қай томондан чиққанини билмай довдиради.

— Парол!— деди у автоматини дарахтзор томон ўқталиб.

— Жинни бўлма!— деди ҳалиги хирилдоқ овоз.—

¹ Ичи ўқ билан тўлдирилган снаряд.

Ўзингникиларни танимаяпсанми? Автоматингни тушир, бўлмаса довдираб отиб қўясан.

Карим ўрмон сари шошар экан, дўстлари билан учрашиш онини ўзича тасаввур этарди: табиийки, биринчи кўрган одамини маҳкам қучоқлаб олади. Кейин кўрган-кечирганларини, Ванянинг ўлимини, яраланиб, қутурган итни отиб ташлаганини бирма-бир айтиб беради. Айтмаса юраги тарс ёрилиб кетади... Бироқ автоматларини тушириб унга тикилиб турган икки сафдошини кўрди барча режаси хаёлдан кўтарилди.

Паст бўйли, кенг елкали қирғиз Маҳмуд Жақиевнинг оғзидаги трубкаси бўлмаса таний олмасди. Чунки Жақиевнинг кийимлари тилка-тилка бўлиб кетганди. Гимнастёркасининг йиртиқ еридан қонталаш кўкраги кўриниб турарди. Унинг беҳол осилган қўллари, мудроқ босган қисик кўзлари, оқаринқираган юзи беҳад ҳориганидан далолат берарди.

Узундан келган, озғин Толкуновнинг кўриниши ҳам бир аҳволда: бошига боғланган бинт кирланган, юзлари кўкариб, шишиб кетган. Бир неча соат ичида минг чиғириқдан ўтган сержантнинг эти суягига ёпишганга ўхшайди.

Карим сукунатга берилган сафдошларига қараб бир оғиз ҳам сўз айтолмади. Самолёт бортини тарк этишгач не азобларни бошдан кечирганларини уларнинг ҳорғин кўзлари айтиб турарди. Карим меровларча кўнгани учун, Рябчиковнинг ўлими, Толкунов бетоқат кутаётган батареяларни вақтида етказмагани учун ўзини айбдор ҳис этди. Сержант унга бошдан-оёқ разм соляпти. Қаттиқ норозилиги шундай аён бўлиб турибди. Ҳозир бошлаб сўкиб ташлайди...

Бироқ кутилмаганда Толкунов узун қўлларини чўзи-ди-да, уни қучоқлаб ерга юмалатди.

— Маҳмуд, манови тирранчани қара, тирик. Эсон-омон етиб кепти. Сен нималар деб юрувдинг, Маҳмуд?!

Маҳмуд бирдан уйқудан уйғонгандек кўзларини катта очди-да, қувончини яширолмамай ўзини дўстлари устига ташлади.

— Вой, шайтонвачча-е, топилдингми, а? Биз бўлсак сени...— Жақиев Каримнинг оёқ-қўлларини пайпаслаб чиқди.— Етти мучалинг соғ-омон экан, ҳудога шукур.

Жақиев ўрнидан туриб бир неча қадам тисарилди-да, Каримга тикилди.

— Мана шу тирранчани йигитнинг гули деса бўлади. Дўзахнинг оғзидан тирик қайтибди, азамат!

Толкунов ўрнидан туриб кийимини тузатган бўлди. Қиёфаси яна жиддийлашди.

— Шу пайтгача қаёқларда тентираб юрибсан?

— Дарахтга илиниб қолдим,— деди Карим бошини эгиб.— Анави ерда Рябчиковни ўлдиришди.

— Ваняними? Қуролсозними?— деди Жақиев қулоқларига ишонмай.

Толкунов эса унинг гапига ҳам парво қилмай ўшқира бошлади:

— Одаммисан ўзинг ё кўзи кўр эшакмисан? Қайси аҳмоқ кафтдек ерда хода ютгандек юради, а? Орқада немис йирик калибрли пулемётини шақиллатиб ётибди-ю, бу қаҳрамонча парво қилмай ғоз юряптилар. Бунақанги аҳмоқона қаҳрамонлигингни уйингга борганда қиласан, тушундингми? Манавини нимага кўтариб юрибсан, ғалвирга айланиб кетибди-ку?

Толкунов шундай деб унинг елкасидаги батареялар жойлашган темир қутини силтаб тортиб олди. Қутининг бир учини снаряд осколкаси учуриб кетган, қолган ерларига эса ўқлар қадалган эди. Сержант қутини жаҳл билан нарига итқитди. Кейин брезент халтанни юлқиб олди.

— Бунинг нимаси, ташлаб юбор!

Карим халтага икки қўллаб ёпишди.

— Тегма! Бу Рябчиковники. Асрашим керак.

— Агар кучинг ошиб кетаётган бўлса, кўтариб юравер. Аммо автоматларни олиб яхши қилибсан. Ўқларини ҳам олганмисан? Баракалла. Бу ишинг дуруст бўлибди. Қани, энди кетдик.

— Рябчиков-чи? Уни ким кўмади?— деди Карим.

Толкунов жавоб бермай дарахт оралаб кетди. Жақиев чуқур хўрсинди-да, Каримнинг елкасига қўлини қўйди.

— Урушда шунақаси ҳам бўлиб туради.— У шундай деди-да, тиши зирқирагандек афтини бурштириб олға босди.

Дастлабки қўрқинчли воқеалар ортда қолгач, Каримга окири бахайр бўлувчи тушининг хотимаси яқинлашгандек туюлди. Ҳатто Рябчиковнинг ўлими юрагини эзмай қўйди. Жақиев билан Толкуновнинг бу хабарни совуққонлик билан эшитиши ҳам кўнглидан кўта-

рилгандек эди. У фақат бир нарсага ҳайрән эди. Яқингинада ҳазиллашаётган, қувониб, кулаётган одам бирдан йўқ бўлдимиди? Балки бу ёруғ дунёда Валя Рябчиков деган аскар йигит бутунлай бўлмагандир? Унда манови брезент халта кимники? Балки Рябчиковнинг ўзи ҳам, унинг ҳар нарсага моҳир қўли, қувноқ табиа-ти, қаҳри ва муҳаббати чиндан ҳам тушдир. Аммо унинг хазонлар остидаги дафн этилмаган ғариб муртаси, аскар йигитни бир умр бағрига олган ўпқон туш эмас. аини ҳақиқат!

Қарим яна бир нарсани ўйлаб ўйига етолмасди. Арзимас бир жангда нима учун у эмас, балки кўпини кўрган, эпчил, дадил, яхши мерган Рябчиков панд еди? Қарим калаванинг учини топиб тўхтаб қолди. Ахир, ҳар икки олишувда ҳам Рябчиков ҳамма оғирликни бўйнига олиб бу гўдакни ўлимдан сақлаб қолди-ку. Бунинг нимасини тушуниш қийин экан? Қарим эса ҳеч нарса бўлмагандек хатардан қочиб, ўрмон ичкари-сига кириб кетяпти. Қўрқоқлик, йўқ, сотқинлик қилди. Уни уч бор ўлимдан пана қилган халоскорини хазонлар остида ёлғиз қолдириб қочяпти... «Тўхта!— деди Қарим ўзига-ўзи буюриб.— Ҳозир шартта сержантни тўхтатасан-да, изинга қайтиб Рябчиковни дафн ки-лишга боришингни айтасан». Қарим энди гапга оғиз жуфтлаган эди, Толкунов тўхтаб орқасига ўгирилди-да, уф тортди.

— Шу ерда дам оламин, оёқда оёқ қолмади.— У шундай деб ёлғизоёқ сўқмоқдан бурилиб четроққа чи-қиб ўтириб, қуролини ёнига қўйди. Кейин жойидан жилмай турган Қаримга қаради.— Хўш, Азнабсов, менга бирор нарса демоқчимисан? Гапинг бўлса, айт, аммо Рябчиков ҳақида оғиз оча кўрма! Тушундингми? Қанча одамнинг шаҳид кетганини биласанми? Ҳамма-сига аза очишга фурсатимиз ҳам, имкониятимиз ҳам йўқ. Улмасак, ҳамма дўстларимизни ҳали ёдга ола-миз.

Ажаб, ҳозиргина сержантга шартта-шартта гапи-риб изига қайтмоқчи бўлган Қарим бирдан ювош тор-тиб қолди. Индамай четга чиқди-да, ўт устига узала тушиб хаёлга берилди. Унга ҳам қийин. Ут-олов кеч-ган, неча бор яраланган сержантга ҳеч нима кўрмаган бир бола нима деб эътироз қила оларди. Сер-

жанг билмай туриб бир нарса демайди. Лекин барибир Ванияни бу аҳволда ташлаб кетиш инсофдан эмас. Наҳотки Толкунов шу даражада тошбағир, бераҳм бўлса?.. Карим ҳамроҳларига кўз қирини ташлади. Жақиев бўш трубкасини тишлаганча турли овозларга қулоқ тутиб бедор юрибди. Толкунов эса чордана қуриб ўтириб олган. Тишини тишига қўйганча бошидаги бинтни тортиб-тортиб қўйиб кейин қон чиқмадимикан, деб кафтига қарайди.

Карим яна кўзини юмиб хаёлга берилди. «Катталарнинг хатти-ҳаракатини муҳокама қилишга сенга ким ҳуқуқ берди. Ўзинг кимсан? Ҳали бу урушда қилажак ишларингнинг бир улушини ҳам бажармай туриб, маҳмаданалик қилишни сенга ким қўйибди? Улар сен каби душман билан биринчи марта юзма-юз келишяётгани йўқ. Умуман, уларни яхши биласанми ўзинг? Мана, Жақиев, сенга меҳрибон, кўп яхшилик қилди. Унинг кимлигини биласанми? Тўғри, Подмосковьёда радистлар ҳам, разведкачилар ҳам бир уйда туришарди. Жақиевнинг зоотехник эканини, урушга кўнгилли бўлиб келганини, Великие Лукига ташланган десантчилар сафида жанг қилганини... ҳа, яна икки ой бурун чекишни ташлаб, ўзини-ўзи алдаб қуруқ трубка сўриб юришини, йигитлар ҳазиллашиб чўнтагига тамаки солиб қўйишса ҳам бўш келмаётганини биласан. Шу, холос. Унинг ичида қандай дард, қандай алам, қандай орзу борлигидан эса мутлақо хабаринг йўқ. Агар Маҳмуд бўлмаганда сени аллақачон бирон комендант қўлига топширишарди-ю, оёғийгни ерга теккизмай уйингга олиб бориб қўйишарди. Кимнинг кўмаги билан десант бўлганингни унутма, кўзингни оч, болакай!

Толкунов командиринг бўлгани билан уни ҳам яхши билмайсан. Сержантнинг ўзи камгап, юрагидагини очик айтмайди. Фақат радистларнинг узук-юлуқ гапларидан унинг ким бўлганини эшитгансан...»

Карим ҳордиқ маҳаллари радистларнинг сержант ҳақидаги ўзаро гап-сўзларини эслади.

...Айтишларича, Толкунов заводда механик бўлиб ишлар экан. Урушдан бир ой аввал аварияга йўл қўйиб, икки йилга кесилибди. Тез орада душман у ётган қамоқхонага яқинлашибди. Соқчилар қочиб қолишибди. Толкунов маҳбусларни бир отрядга бирлаштириб, шарқ томонга бошлабди. Йўлда учраган дастлабки ша-

ҳар комендатурасига кириб аҳволни тушунтирибди-да, «бизга қурол беринг, гуноҳимизни қон билан ювайлик», дебди. Шу зайлда қизил аскар бўлибди. Уша кундан бери, яраланиб госпиталларда ётгани ҳисобга олинмаганда, жангоҳдан нари кетгани йўқ. Жасорат учун Қизил Юлдуз ордени билан мукофотланган. Карим келиб қўшилган десантчилар қисмига тўғри госпиталдан юборилган Толкунов взвод командирига ёрдамчилик қиларди.

Карим десантчилар сафига қирқ учинчи йилнинг майида қўшилди. Бир амаллаб Москвага етиб келди-ю, у ёғига омади юришмади. Оч-наҳор, кир-чир бир аҳволда юк вагонининг тормоз майдончасига ўтириб фронтга йўл олган маҳалда яна қўлга тушай деди. Аввалига поезд тўхтовсиз ғарб сари юриб бораётган эди. Уч соатлардан кейин қайси бир бекатда тўхтади. Индамай ўтираверганда-ку, сезишмасди. Йўқ, қаерга келганини билиши зарурдек, бошини чиқариб қаради-ю, ишнинг пачавасини чиқарди.

У жўнаб кетган поезд ортидан алам билан анчагача қараб турди. Кейин темир йўлларнинг у бетидаги қудуқ атрофида ҳазиллашиб бир-бирига сув сочаётган аскарлар томонга юрди. Ҳеч ким унга эътибор ҳам бермади. Аскарлар ювиниб, тараниб бўлгач, дарахт соясида давра қуриб тамадди қила бошлашди. Дастурхон ўрнини ўтовчи барра майса устида консервалар, нон, кружкалар пайдо бўлди. Овқат ҳиди димоғига урилиб, Каримнинг боши айланди, қорни ачишди. Оғзининг суви келиб, бу мўъжаз дастурхондан кўз ололмай қолди. Кейин ўз қилиғидан ўзи ранжиб чўнқайганча йиқилиб кетмаслик учун дарахтга суянди-да, кўзларини юмиб бошқа нарсаларни ўйлашга ҳаракат қилди.

Қулоғига чалинаётган гап-сўзлардан, кўк погонларидаги қўшқанотни эслатувчи белгидан уларнинг десантчи-радиост эканини билди. Очлик азобидан силласи қуриган Карим ўрнидан турди-да, уларнинг суҳбатига қизиққан одамдек аста яқинлашди. Вужудида уйғонган қандайдир умид уят ва қўрқинчдан устун келди.

— Ҳой, шўртумшуқ, қани кишт бу ердан, — деди аскарлардан бири жулдур кийимли, исқирт, чўпдек озиб кетган Каримга қараб. Кейин ўзича кулиб ўрнидан қўзғалди.

Карим бир неча кун дарбадар кезиб юрган чоғларида қорни тўқ аскарнинг сахий ва меҳрибон бўлишини билиб олган. Аскарлар бундай пайтда гаплашишни, кўнгил очишни яхши кўришади. Аввалига шундай пўписа билан ҳайдаган бўлишади. Шунда бола юз-кўзидаги очкўзлик, дард ўрнини бир муддатга жилмайиш эгаллайди, гапга чечанроқ бўлишга, ҳатто гўдакларга хос қилиқлар қилишга интилади. Шунда аскар болага қарайди-да, ўйга берилади. Кейин дардли овоз билан уйда шундай шумтака қолганини айтади: Бундай кезларда ҳисоб ҳамиша бола фойдасига ҳал бўлади. Шунинг учун ҳам Карим аскарнинг гапидан эсанкирамай, ўзини мағрур тутди.

— Кўзим учиб тургани йўқ,— деди-да, жойига бориб ўтирди. «Мени овқатинг билан ҳайрон қолдиrolмайсан», дегандек юзини тескари ўгириб олди.

Майдончадан юз қадам нарида бир гуруҳ лўли жўнашга ҳозирлик кўриб бир-бирини сўкар, бақириб-чақиритарди. Аравалари гижирларди. Эркакларга қўшилиб аёллар бақирарди. Улардан болалари ҳам қолишмасди. Каримни қувган аскар йигит: «Бу исқиртнинг бир жиғига тегай», деган ниятда унга яқинлашди-да, кулимсираб лўлиларни имлаб кўрсатди.

— Уруғингдан қочиб қолмоқчисан шекилли, а? Сенсиз уларнинг аҳволи нима кечади?

Карим эътироз билдиришга улгурмади. Аскарлар бири олиб бири қўйиб шерикларининг гапини маъқуллаб кетишди.

— Аммо ҳақ гапни айтдинг. Бола кетса лўлилар очдан қирилади.

— Йўқ, оғайнилар, бу қаёққа ҳам кетарди. У от излаб юрибди. Оч товукнинг тушига дон кираркан. Лўлининг дарди нимадалигини мендан сўранг, мен айтай.

Каримни «шўртумшуқ» деб атаган жангчи чўққайиб ўтирди.

— Намунча тумшуғингни осилтириб олдинг? Ундан кўра фол счсанг-чи, қуруқ қўймайман, қўрқма.

Тамадди қилиб бўлган бошқа десантчилар ҳам текин томошадан қуруқ қолмай, деб Каримни ўраб олишди.

— Э, менга қара, калланг ишлайдими ўзи, лўлининг эркаги фол очганини қаерда кўргансан? Фол очишни хотинларга чиқарган. Эркагининг дарди — от!

Жуда бўлмаганда дастурхонингдаги егулик нарса ҳам төшиб чиқмайди, тўғрими, лўливачча? Ишлар қалай энди?

— Ишлар-ку, чакки эмас, лекин қорин сал ҳуштак чаляпти, — деди Карим зўрма-зўраки кулиб.

Бу орада лўлилар бақирӣқ-чақирӣқ билан соябонли араваларига жойлашдилар-да, жўнаб кетдилар. Дам ўтмай уларнинг карвони қайинзор томондаги тонгги енгил туманга сингиб, кўздан йўқолди. Шундагина Карим лўли эмаслигини айтди. «Шўртумшуқ» деган аскар ҳафсаласи пир бўлиб ҳуштак чалди-да, ўрнидан туриб нари кетди. Бошқалар эса жимгина уни кўздан кечириб туришди.

— Масала равшан: уйдан қочган, — деди аскарлар ичидаги каттаси шериклари билан кўз уриштириб. — Отасидан ажраб, ўч олгани йўлга чиққан. Бунақалар ўрмондаги чумолидек бижиб кетди ҳозир. Бир хили фрицдан қочиб шарққа интилади, мана бунақалари эса, аксинча, ғарбга чопади.

У бир неча дақиқа Каримга кўз қирини ташлаб, хумор босди қилиб чекиб турди. Кейин сигарет қолдигини оёғи билан эзди.

— Қани, бир шип-шийдам бўл-чи! — деди буйруқ оҳангида. Кейин Каримнинг тушунмай каловланиб қолганини кўриб кулди. — Ечин, деяпман. Улгудек битлаб кетгандирсан?

Карим ўзини очишга ҳам улгурмай қолди. Десантчилар худди буйруқ берилгандек хахолаб кулиб, бир неча сонияда унинг шўрлаб кетган пиджагини, рангини йўқотган кўйлагини, почаси титилган шимини ечиб ташладилар-да, қудуқ ёнига бошлаб келиб устидан сув қуя бошлашди.

— Бўйини қаранг, тагига ўғит солиб ўстиришганми, а?

— Уйлантирса бўладиган йигит экану башарасидан от ҳурқади. Уят-е!

Аскарлар ҳам ҳазил, ҳам тергаш билан уни ювинтиришди. Кимнингдир қопчиғида тоза кўйлак бор экан, кимдир янги иштон берди. Бошқа бири йиртиқ шимни ямади. Ёши улугроқ десантчи эса қалин нон бўлагига димланган гўшт қўйиб узатди. Кейин кружкага иссиқ чой қўйиб берди. Карим нонни ейишга ошиқмади. Узини зўрға тийиб, худди қорни тўқ одам-

дек луқмани шошилмай, ҳатто истамайгина чайнади. Йигитлар эса уни ҳоли-жонига қўймай, қай бири ҳазил билан, қай бири жиддий равишда сўроққа тута бошлади.

— Ростдан урушга бормоқчимисан? — деди Каримни ёлғон пўписа билан ҳайдамоқчи бўлган йигит.

Каримнинг бағрида умид учқуни чарақлаб: «Балки олиб кетишар», деган фикрдан юраги ҳаприқиб кетди.

— Мени сафингизга олинг, кейин хафа бўлмайсиз, — деди у ҳазил оҳангида.

— Одам бўладиган сиёҳи бор экан.

— Балки радио бўйича буюк мутахассисдир?

— Баракалла, лўливачча, қўймайсан!

— Лўли танглайингизни кўтарганми, мунча «лўли, лўли», деяверасиз? Мен лўли эмасман, бошқирдман! — деди Карим аччиқланиб.

Аскарлар бу гапдан гангиб, ҳайрон бўлганча бир-бирларига тикилиб қолишди. Кейин даврага қўшилмай рация билан овора бўлаётган кичик сержантни ўртага олишди.

— Бакиров, анови болага қара, ҳамюртинг экан!

Бакиров деганлари ғудраниб қўл силтаб қўя қолди. Бироқ Володя Петров деган ёш радист уни зўрлаб Каримга рўпара қилди.

— Хўш, қайси номаъқул бузоқнинг гўштини искаб келдинг, — деди у бошқирдчалаб. — Сенга бу ерда пишириб қўйганмиди?

— Тоза боплаяпти-ку, а? — деди аскарлардан бири унинг елкасига қоқиб. — Қўймайсан, Бакиров, бир сиқиб сувини ол-чи...

Бакиров ҳамюртини кўриб қувониш у ёқда турсин: «Аҳволинг қалай, қанақа дард-ҳасратинг бор», деб қизиқиб ҳам кўрмади. Карим унинг бу қилмишидан аввалига ҳайратланди, кейин жаҳли чиқиб, юзини ўгирди. Бакиров яна нимадир деб тўнғиллади-да, нари кетди.

— Иш юришмади... — деди кимдир хўрсиниб.

Аскарлар Каримни эргаштириб олиб кетишди. Зум ўтмай у сержаҳл сержантга рўпара бўлди. Сержант хазар қилгандек унга бошдан-оёқ разм солди-да, йигитларга ўшқирди:

— Шундан бошқа эрмак топилмадим сенларга,

қорнини яхшилаб тўйдириб, йўлга овқат берларинг, ҳозироқ қорасини ўчирсин бу ердан.

— Ахир, ўртоқ сержант, ёш бола эмас-ку, ўн еттидан кам эмас ёши, ўзи ҳам ботир экан, — бўш келмади Петров, — уқувли экани кўзидан билиниб турибди.

— Кўзидан дегин... Кўз молда ҳам бўлади. — Сержантга Петровнинг гапи таъсир қилдими, бу сафар дароз йигитга сал бошқачароқ қаради. Кейин ишонқирамаётганини айтиб, ҳужжатларини сўради.

— Пиджагим қани? Ҳа, анови ерда қолди-ку... — деди Карим бир оз гангиб. Кейин югурганча изига қайтди-да, латта-путталар орасидан пиджагини олиб, астарини йиртди. Тимирскиланиб, комсомол билетини топгач, яна сержантга (фамилиясининг Толкунов эканини кейинроқ билди) рўпара бўлди.

— Э, оғайни, бунақаси кетмайди, — деди у билетни очиб кўриши билан. — Уйингга бориб ўртоқларинг билан ҳаммопиш ўйнашинг керак экан. Йигирма еттинчи йилнинг иккинчи февралида туғилган экан бу азаматларинг. Йўқ, мен боғча мудири эмасман.

— Федя, бунақа ишда шошилмаслик керак. — Даврага трубка тишлаган, кўзлари қисиб, ёноқлари бўртиб турган, қорамағиздан келган кичик сержант қўшилди-да, Толкуновнинг елкасига қўлини қўйди. — Гап бор, бу ёққа юр.

Иккови узоқлашгач, Карим Петровнинг енгидан тортди.

— У қозоқми, дейман, а?

— Йўқ, қирғиз, аммо мана бундай тенги йўқ одам, — Петров шундай деб бош бармоғини кўрсатди.

... Уларнинг нима ҳақда гаплашгани барча учун қоронғи эди. Ҳар ҳолда Каримнинг бахтига сержант анча юмшаб қайтди. Каримни сафлари тўлаётган қисмда бир ойга қадар бошлиқлардан яшириб олиб юришди. Ўзларининг улушларидан бериб тўйдиришди. Чинакам десантчидек қилиб кийинтиришди. Бекор лақиллаб юрмасин, деб радио тилини ўргата бошлашди. Зийрак, ишга тез қовушадиган Карим аскар йигитларга ёқиб қолди. Парвариш яхши бўлганидан тезда кучга кириб, тўлишди. Бўй-басти бошқа жангчилардан қолишмас, ёшлигини фақат юз-кўзи ошкор этиб турарди. Вақт ўтиб қисм ёрдамчи кучлар билан тўлдирилгач, ҳордиқ вақти тугаб, жангчилар батальонларга бўлин-

дилар. Каримни паноҳига олган взвод қисм штаби ҳузурида қолдирилди.

Карим, Петров таъбири билан айтганда, ҳали ҳам қушдек бесаранжом эди. Ишора қилинса беркинади, овоз берилса яширинган жойидан чиқади. Улар ҳар қанча ҳаракат қилишмасин, Карим барибир янги взвод командирига беҳос дуч келиб қолди.

— Ҳа, дарбадар ўғилча, радио тилига тушуниб қолдингми? — сўради лейтенант Чукреев. Карим қандай жавоб қайтаришини билмай тилдан қолиб, тошдек қотди. Лейтенант унинг бу аҳволини кўриб кулимсиради. — Яна булар махфий иш олиб боришармиш. Қани, мен билан юр-чи.

Улар радистлар яшайдиган уй қаршисидан ўтишаётганда Чукреев очиқ деразага қараб:

— Толкунов, менга учраш,— деб бақирди.

Толкунов лейтенант қаршисида ўтирган Каримни кўрдию остона ҳатлашни билмай ҳаракатсиз туриб қолди.

— Киравер, сержант, тортинма. Беркинмачоқ ўйини тугади. Хўш, энди нима қиламиз?

Сержант ёғоч курсига омонатгина ўтирди.

— Фаросати етяптими? — деб сўради Чукреев.

— Бўлмаса-чи,— деди Толкунов чеҳраси очилиб.— Рацияни тўла ўзлаштирди. Учинчи синфга арзийди.

— Усулларни биладими?

— Билади, Жақиев билан ўргатганмиз. Лекин, ўртоқ лейтенант, била туриб нега индамадингиз?

— Арқонни узун ташлаган эдим-да,— Чукреев шундай деб Каримга қаради:— Бўпти, сенга рухсат, боравер.

Карим енгил тин олиб эшик томонга юрди.

— Орқангга қайт,— деб буюрди Чукреев.

Остонага қадам қўяётган Карим изига қайтиб, қаддини роз тутди.

— Армиядалигингни унутдингми?!

— Кетишга рухсат этинг, ўртоқ лейтенант.

— Ана, бу бошқа гап. Боравер.

Карим честь берди-да, шашт билан бурилиб шахдам қадам босганча чиқди. Чукреев унинг орқасидан қараб қолди.

— Пиширган ошингни бирга баҳам кўрамиз шекилли, а, Толкунов?

— Яхши йигит, ўртоқ лейтенант, биз уни сира эркалатганимиз йўқ. Чинакам десантчидан ажрата олмайсиз.

— Бўпти, штабдагилар билан гаплашиб кўраман. Аммо кўздан нарироқда юра турсин.

— Хўп бўлади!— Толкунов шундай деб ўрнидан турди.

— Эртага роппа-роса ўн иккида ҳузуримга келинглар.

— Эшитаман!

...Эртасига Толкунов Каримни бошлаб келди. Лейтенант Каримни остона ҳатламаёқ саволга тутди:

— Азнабоев, уйингда киминг қолди?

— Бувим...

— Ота-онанг-чи?

— Отамдан қорахат олдик. Онамдан эса дарак йўқ. Онам врач эдилар. Мени бувимга қолдириб урушга бир кунда кетишганди.

Чукреев тирсагини столга тираб жағини кафти устига қўйди.

— Қани, ўтир-чи...

Карим қаршисига келиб ўтиргач, олдига қоғоз-қалам қўйди.

— Қани ёз!— деб буюрди лейтенант.— «Бувижон, сизни ёлғиз қолдирганим учун кечиринг. Мендан хавотир олманг. Тақдир мени яхши одамларга рўпара қилди. Мен, айниқса, сержант Фёдор Толкунов билан кичик сержант Маҳмуд Жақиевдан миннатдорман. Улар ҳатто кипригимга чанг ҳам қўндирмай, ҳарбий машқларни ўргатишяпти. Энди мен шуҳратли Қизил Армия аскариман. Бувижон, менга хат ёзиб турунг, адресим...» Хўш, энди дала почтасини ёз. Бўлдим. Ҳа, охирига «Жанговар салом билан», деб қўшиб қўй.

Каримнинг пешонасида реза тер кўринди. Қулоқларига ишонмай бир лейтенантга, бир кулимсираб турган сержантга қаради. Эшитганлари ҳазил эмас, ҳақиқат эканига амин бўлгач, хатни шоша-пиша учбурчак ҳолига келтирди-да, катта-катта ҳарфлар билан адресини ёзди. Лейтенант унга кўз қисиб қўйди. Аммо шу пайтнинг ўзида юзидаги кулги йўқолиб, ўрнидан турди. Карим ҳам сапчиб қадини ғоз тутди.

— Оддий аскар Азнабоев! Сен полковникнинг руҳсати билан взводга қабул этилдинг. Сен эҳтиётдаги ра-

дист сифатида Петровга бириктириб қўйилдинг. Лекин билиб қўй, сал ножўя қадам боссанг...—Лейтенант шундай деб кўрсаткич бармоғи билан стодни уриб қўйди. Кейин кулимсиради-да, қўлини Каримнинг елкасига ташлади.— Тушундинг, а? Хўп, боравер бўлмаса, десантчи...

Шундай қилиб, Карим десантчи-радист бўлиб қолди. Тез орада мураккаб машғулотлар бошланди. Десантчилар парашютда сакрашни ҳам ўзлаштиришлари шарт эди. Карим биринчи марта сакраганини умрбод ёдга сақлайди. Ажабланарлиси шуки, сакрагандан сўнг юраги ҳам шувилламади, тубсизликдан чўчимади ҳам. Қандай ўргатишган бўлса, ўшандай оҳиста, белгиланган ерга қўнди. Тажрибали десантчилар уни дарров ўраб олиб ҳангомаларини бошлашди:

— Иштонинг қуруқми ишқилиб?

— Биринчи сакраш ҳеч гап эмас. Кейингиларида сузма сузиб тушади.

Десантчилар бекор чўчитмоқчи бўлишган экан. Кейинги сакрашларда ҳам у қўрқмади.

Толкунов уни ёш, деб аяб ўтирмади. Ҳолдан тойиб, чўзилиб қолгунча тиндирмади. Баъзан Карим бурнига чертса йиқилгудек бўлиб қолар, шунда сержант кўз қисиб:

— Армия нон емасларнинг жойи эмас, билиб қўй. Бир қават теринг шилиниб тушмагунча сендан жангчи чиқмайди. Уқдингми?— дерди.

Сентябрь охирларди. Куз ёмғирли булутларни даракчилагандек, Москва этакларидаги ўрмонларни олтинрангга бўлб борар, ҳадемай борлиққа мутлақ ҳоким бўлажагини билдирарди. Ана шу пайтда машғулотлар янада мураккаблашди.

— Демак, яқин орада йўлга чиқамиз,— дейишарди аскарлар бундан ўзларича хулоса чиқариб. Кейин яна Каримнинг жиғига тегишарди.— Биз қайтгунча ошхонани яхшилаб қўриқла, хўпми?

Карим бу ҳазилларга эътибор бермагандай ўтирар, аммо ичини ит тирнарди. Ҳар ҳолда бу гапларда жон бор. Дод деса ҳам, фарёд кўтарса ҳам уни ташлаб кетишади. Чунки у бор-йўғи эҳтиётдаги радист.

Уруш кўрган жангчидан бирон нимани яшириш қийин. Десантчилар командирлар ҳаракатидаги ҳаяжондан, штабдаги ходимларнинг томоқ қириб қўйишлари-

дан, хуллас, оддий одам пайқамайдиган жуда кўп белгилардан учиш кунни яқин эканини сезишган эди. Шаддодроқ жангчилар эса учишнинг аниқ вақт-соатини ҳам билиб олишганди.

Шу кунларда ҳеч кутилмаганда Бакировнинг тоби қочиб қолса бўладими. Орадан кўп ўтмай Петров хуш-хабар топиб келди.

— Сен ҳам учадиган бўлдинг,— деди у Каримнинг елкасига шапати тушириб.— Энди бошингни кўтариб юравер.

Бу гапга ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай юрганда Каримни лейтенант йўқлаб қолди. Чукреев индамай чеккасини силаганча хона бўйлаб кезди. Кейин Каримга имлади-да, ташқарига чиқди. «Йўқ, олиб кетишмайди», деб ўйлади Карим лейтенантнинг хатти-ҳаракатидан ўзича хулоса чиқариб. Чукреев кутилмаганда тўхтаб Каримнинг қўлидан силтаб тортиб, устидан ошириб ташлади.

— Карим, эҳтиёт бўл, энди ханжар билан...— деб қичқирди қаёқдандир пайдо бўлган Жақиев довдираб қолаёзган йигитчани огоҳлантириб.

Карим мушукдек сапчиб ўрнидан турди. Дарҳақиқат, лейтенант қўлида ханжар билан унга ҳамла қилмоқда эди. Карим чаққонлик билан ўзини четга олди-да, лейтенантнинг ханжар тутган қўлидан маҳкам ушлади. Кейин илон каби бурилиб уни елкасидан ошириб ташлади. Сўнг билагини маҳкам қисиб, ханжарни туширишга мажбур қилди. Чукреев бунни кутмаган эдими ё атайин бўш келдими, ҳар ҳолда Каримнинг ҳаракатлари рисоладагидек чиқди.

Лейтенант ўрнидан турди.

— Жуда сержаҳл экансан-ку, а?— деди у кийимларини қоқа туриб.

Чукреев ханжарни қўлига олди-да, уни зарб билан отди. Ханжар деярли ярмига қадар қайинга санчилди. «Мана бунга маҳорат деса бўлади», деди ўзича Карим.

— Қайтар!— деди Чукреев унга.

Карим отган ханжар дарахтга саңчилди-ю, бир оз ликиллаб туриб тушиб кетди. Энг қийини ханжарни тиғидан эмас, дастасидан ушлаб отиш керак эди. Агар ханжар ўқдек учмаса дарахтга ё ёни, ё дастаси билан бориб уриларди. Карим бу қонунни ҳам ёмон ўзлаштирмаганди. Аммо қаттиқроқ санчишга ҳали уқуви етмасди.

Лейтенант ханжарини йигирма мартача отиб, Каримга намойиш қилди. Жақиев эса чўйқайиб ўтирганча бўш трубкасини сўриб йигитчага изоҳ бериб турди.

— Ҳаяжонланмаслик керак. Силтовни қаттиқроқ ол. Отаётган пайтингда гавдангни хиёл олдинга ташла...

Шундан сўнг радист маҳорати бўйича синовлар бошланди. Машинага ўтириб йигирма беш чақиримча йўл босдилар. Номаълум ялангликка етишгач, унга алоқа боғлаш буюрилди. Карим бир ҳафтача ором билмади. Ҳамма чиғириқлардан бутун ўтгандан кейингина Бакировнинг ўрнига асосий радист қилиб тайинлашди. Ҳамма вақт Каримни қўллаб келаётган Толкунов шу ерга келганда қайсарлик қилиб туриб олди.

— Биз қўғирчоқ ўйинига эмас, жангга кетяпмиз, ўртоқ лейтенант, бола керакмас менга!— деди у қўллари пихса қилиб.

— Бошқа радистни қаердан олай?— деди Чукреев ҳолдан тойиб.— Бошқа одам йўқ, ахир. Одам бўлган тақдирда ҳам тайёрлашга фурсат йўқ. Эртага йўлга чиқамиз.

— Яхшиси, бир ўзим эплайман.

— Мумкин эмас. Қанақа бетайин одамсан ўзинг, бир қарасанг, болачи мендан яширасан, бир қарасанг керакмас, дейсан.

Толкунов ҳам, Чукреев ҳам иложсиз эди. Карим Бакировнинг ўрнига отланди. Икки кеча-кундуз деганда Харьковга етиб келдилар. Бутун йўл бўйи, ҳатто аэродромга бориб, сакраш чоғигача ҳам Толкунов Каримни ҳоли-жонига қўймади. Алоқа боғлаш вақтини, асосий ва ёрдамчи тўлқинларни қайта-қайта сўради. Карим аниқ ва дадил жавоб берса ҳам, унинг кўнгли тўлмади афтини буриштирарди.

— Энди кунимиз гўдакларга қолди... Батарейаларни кўз қорачигидек сақла. Бизнинг ҳаёт-мамотимиз шу батареяларда. Тушундингми? Ҳой, менга қара, мунча кишнайсан!— Толкунов шундай деб сўкинган бўларди-да, кейин йигитчанинг елкасига қоқиб қўярди.

Қисқа муддатли ҳордиқ чоғида мана шу хотиралар Каримнинг хаёлини ёритиб ўтди. У қаддини кўтариб чордана қуриб ўтирди. Толкунов чўзилиб олибди. Бошидаги бинт оқ саллага ўхшайди. Жақиев дарахтга

суяниб турибди. «Мени аллақачон ҳайдаб юборишлари керак эди,— деб ўйлади Карим ҳамроҳларига қарар экан.— Хўш, мендан нима фойда бўляпти? Толкуновнинг рацияси бус-бутун, лекин батареяси бир уюм темирдан фарқи йўқ-ку. Штаб бошлиғи биздан хабар кутиб тоқати тоқ бўлаётгандир...»

Карим даст ўрнидан турди-да, Толкуновга яқинлашиб, дилидан ўтган шу гапларни айтди.

— Алоқа, дегин... Ҳозирча бу муҳим эмас. Штаб самолётини уриб туширишди, шунга бошим ғовлаб турибди. Йигитлар тариқдай сочилиб кетган. Уларни энди Черкасск ўрмонидан излаш керак.

— Унда нимани кутиб ўтирибмиз. Кетдик, излаб топамиз.

— Овчи билан айиқ ҳақидаги матални эшитганми-сан? Эшитмаган бўлсанг, диққат билан қулоқ солиб, қиссадан ҳисса чиқар. Овчилардан бири: «Айиқни ушлаб олдим», деб бақирибди. «Бу ёққа олиб кел», дебди шериги. «Юрмаяпти», дебди овчи. «Юрмаса, қўйиб юбор, ўзинг келавер», дебди шериги. Шунда овчи: «Ўзи юрмаганга яраша мени ҳам қўйиб юбормаяпти», деган экан. Биз ҳам ўша овчининг аҳволига тушганмиз. Немислар қўйиб берса, Черкасск ўрмони нима экан, ундан нари ҳам бораверамиз.

Шу пайт Карим елкасини ушлаб инграб юбоди.

— Ҳа, нима бўлди?— Толкунов шундай деб ўрнидан туриб ўтирди.— Қани, кўрай-чи... Сени жангчи бўлганингга ўлиш керакми, куйиш керакми, билмайман. Яраланибсан-ку, нимага индамайсан? Қани, тугмаларингни еч.

— Ҳеч яраланганим йўқ, тилиниб кетгандир,— деди Карим сир бой бермай, аммо елкаси зирқираб, яна инграб юборди.

— Қани, маҳмаданалик қилмай гимнастёркангни еч. Ичкўйлагингни ҳам,— деб буюрди сержант хириллаб.— Ана холос, қовурғаларинг саналадиган бўлиб қолибди-ку? Боқиб, семиртиряпмиз десак... Қоқи қилиб қуритган эканмиз-да, а, сени?

У шундай деб ўткир ҳидли суюқликни ярасига суртди. Каримнинг елкаси жизиллаб қўйди.

— Суягингга тегмабди. Битиб кетади. Кийинавер.

— Унчалик хавфли эмасми?— деди Карим сержантга хавотир кўзи билан боқиб.

— Ҳали ҳам гўдаклигинг қолмабди, а? Бу ерларда сўраб-нетиб ўтирмай, шарт каллангни узиб ташлашлари мумкин. Шунини биласанми? Билсанг, арзимаган ярангдан чўчимас эдинг.

Боланинг яраланишини эшитган Жақиев дарров унга яқинлашиб елкасига қаради.

— Шу ҳам яраланишми? — деди у кулиб. — Мушук бундан ҳам ёмонроқ тимдалайди.

Улар яна йўлга тушдилар. Каримнинг кўнгли бир қадар кўтарилиб, шериклари ортидан изма-из юрди. Сўқмоқ баъзан намиққан чакалаклар оралаб ўтар, дам мўъжаз ялангликка бориб тақаларди. Йўл тобора юқорилаб, юриш мушкуллашарди. Шундай бўлса-да, Карим сержантлардан қолиб кетмасликка ҳаракат қиларди. Айниқса, ялангликка чиққан кезлари бегона ўрмон кузининг турфа рангларига суқланиб боқарди. Кучи қирқилаётганини сезган қуёш жазаваси тутиб, дарахт шохларини оралаб ўтли нурини сарғая бошлаган ўтларга қадайдди. Олтинга бўялган япроқлар нурлар оқишида сўнгги марта чарх уриб, аста ерга қўнади. Табиат ҳар қандай ўлимни доғда қолдириб, атрофда қирғинбарот кетаётганига парво қилмай, кўзни олувчи олтин либосига бурканар, келгуси йил учун, янги ҳаёт учун тадорик кўрарди. Ўт-ўланларнинг хушбўй иси йўловчиларнинг димоғини қитиқлар, барча нарсани унутиб табиат ажойиботларидан баҳра олишга ундарди. Карим бошини орқасига ташлаб осмонга, қуёш нурида оҳиста рақсга тушаётган булутларга тикилди. Ажаб, ҳамма нарса қуёш нуридан баҳра олиб яйрапти. Фақат одамларгина бу мўъжизага бефарқ. Улар бир-бирларини ўлдириш, таъқиб қилиш билан бандлар. Агар ҳамма табиат гўзалликларига бирдай мафтун бўлганда эди, бу қирғинлар барҳам топарди. Чунки гўзалликни ҳис қила олувчи одам ҳеч маҳал қон тўкишга журъат этолмайди.

Олдинда бораётган Толкуновни йўтал тутди. Карим хаёлдан фориг бўлиб унга қаради. «Толкунов менга раҳм қилиб сўкмади. Ҳозир рация муҳим эмас, деб мени ҳам, ўзини ҳам чалғитди. Балки чиндан ҳозир муҳим эмасдир. Лекин шу бир неча соат ичида сув билан ҳаводек зарур бўлиб қолса-чи? Ҳозир эфирни кўл кўрмас, қулоқ эшитмас радио тўлқинлар тўлдириб юборгандир. «Кама», «Кама», мен «Волга»ман, нима-

га жавоб бермаяпсиз?» деган чақириқларнинг кетн узилмаётгандир. Йўқ, табиат ниҳоятда адолатсизлик қилди. Уша ўпқонда Рябчиков эмас, мен қолишим керак эди». Карим шундай деб ўзга танбеҳ берди-ю, лекин бу ўйидан баданига титроқ турди.

Ўйлар уни гирдоб каби чирмаб, яна Ванянинг ўлимига қайтарди. Ҳаёт ва ўлим... Бири бирини инкор этмай, қиёмат ҳамкор бўлиб олганга, ҳаёт одамга кўпроқ хиёнат қилиб ўлимга ён босаётганга ўхшайди. Одамлар бир-бири билан ёвлашгач, ҳаёт билан ўлим худди битимга келиб, қўл олишгандек. Энг алам қиладигани шундаки, табиатдан завқ олиш ўрнига кимдир йиғлапти, кимдир азобдан нола қиляпти, кимдир эса ҳеч қўли қалтирамай одам ўлдирапти. Дунёда бундан аёвсиз даҳшат бормикин?

Жанггоҳга интилган чоғида бу зиддиятлар сира хаёлига келмаганди. Урушни бутунлай бошқача тасаввур этган эди. Қўни-қўшниларига, қариндош-уруғларига, ниҳоят ўз уйига қузғун каби учиб келган қоракатларни унинг назарида кимдир шунчаки янглишиб юборарди. У жасур эркакларнинг бекорга ўлиб кетишларига ҳеч ишонмасди. Яқин орада ғалаба тантана қилади, шундан сўнг ҳамма бирин-кетин кириб келади, деб ўзини ишонтирмоқчи бўларди.

Урушга кетар чоғида отаси онасига: «Тақдирнинг сўнгги нуқтаси — ўлим», деган эди. Ванянинг ҳалоқатини кўргач, Карим бу гапнинг нечоғли ҳақиқат экани англади. Зиннур, Харрас оға, Фозил, Мақсум... Эҳ-ҳе, яна нечта ҳамқишлоғи Ваня каби азоб чекиб жон берган экан... Уларнинг ҳаёти ҳам душман чангалидан нафаси қирқилган Сэсэн¹ нинг қўшиғидек қоқ ярмида узилган. Карим қоракат олган чоғда бувисининг: «Ёввойи ғозлар инларига қайтадилар, жангчиларнинг эса ҳаммаси қайтмайди. Баҳор қишнинг ўрнига, ёз баҳорнинг, куз эса ёз ўрнига келаверади, келаверади, бироқ марҳумлар ҳеч кимнинг ўрнига келмайди», деб айтиб йиғлаганини эслади.

Хаёллар гирдоби бехосдан Каримни Бакировга рўпара қилди. Карим барча жон олиб, жон бераётган чоғда кимнингдир айёрлик қилиши, ўзини четга олиб

¹ Бахши.

Ўлимга бошқа бировни рўпара қилиши мумкинлигини сира миясига сиғдирди олмади. Ўпқонда, хазонлар остида қолган Рябчиковга фикран эътироз билдирди. Бакиров панада қолиш учун бирон аъзосини майиб қилмаган. Бир куни у консерва очаётиб, қўлини кесиб олган, кейин қон заҳарланмасин, деб қўрқиб юрган эди. Мана шундай одам бирон ерига тиғ санчишга журъат эта олармиди. Қолаверса, дўстлари сафида боролмаслигини билиб куйиниб юргани ҳаммага аниқ-ку? Рябчиков, Сима холадан сўра, дейди. Етмишдан ошган кампир оғзига келганини қайтармай валақлайверадида...

Индамай кетаётган Толкунов тўхтаб, олдинга Жақиевни ўтказиб юборди-да, Каримнинг келишини кутиб турди.

— Хўш, немис билан қандай танишдинг, айтиб бермайсанми? — деди у Каримнинг хаёлларини тўзғитиб.

Карим истамайгина қисқа қилиб сўзлаб берди.

— Сен йигит эмас, худди узугини тили остига яширган қари қизга ўхшайсан, — деди Толкунов унинг гапларидан аччиқланиб. Кейин бўлган воқеаларни қайта бошдан, дақиқа, сонияларигача аниқлаштириб, бирма-бир сўради.

«Мунча ширадек ёпишиб олди. Кўрган-кечирганларим билан унинг нима иши бор», деб ўйлади. Карим Толкуновнинг ўткир нигоҳидан кўзини олиб қочар экан.

— Нега нордон довучча егандек афтингни буриштиряпсан, — деди Толкунов уни ҳоли-жонига қўймай. — Оғзингга талқон солиб олганмисан? Агар одамнинг бошида қовоқ эмас, мия бўлса ҳар қандай шароитда ҳам йўл топа олиши мумкин. Ванькага раҳми келмайди, деб ўйлайсанми? Сен уни бир мартагина кўрдинг. Мен эса у билан госпиталда танишиб, ош-қатиқ бўлганман. Яхши йигит эди. Лекин одамлар у ҳақда ҳар хил гап тарқатишганди.

— Ана шу-да, — деди Карим ёниб, — бир мақол бор-ку, нима эди... Эл оғзига...

— Элак тутиб бўлмайди. Ваня...

— Бўлди, ҳурпаяверма. Ваня яхши йигит эди, деяпман-ку. Фақат сал сергапроқ эди. Одамларни кулдираман, деб ўзига-ўзи кераксиз гап орттирарди. Одам-

нинг юрагидаги дарди пешонасига ёзиб қўйилмайди. Бошқалар гапингга қараб баҳо беришади сенга.

— Жилосиз тойчоққа ўхшаб иришлайверма,— деди Жақиев дўстини қўллаган бўлиб.— У Рябчиковни лойга булгаётгани йўқ-ку. Сен ҳали ёшсан. Яхши-ёмонни ажратишга ақлинг етмайди. Сен учун дунёда фақат оқу қора бор. Бошқа нарсалар билан ишинг йўқ. Шунинг учун катталар бир нима деганда сапчийверма. Ваняни ҳимоя қилаётганинг яхши. Ёмон одам эмасди, лекин ўзимни кўрсатаман, деб номаъқул бузоқнинг гўштини ейишдан ҳам қайтмасди. Назаримда, яхши кўрган қизи ҳам шунинг учун уни ташлаб кетди. Ванянинг олдида айбсиз айбдор бўлиб қолди. Тилнинг бесуюклиги баъзан анча қимматга тушади.. Сен унинг отишини кўрмагансан, а? Юз қадамдан туриб гугурт чўпини уриб туширарди. Кўзимизга ишонмай анграйиб қолардик.

Карим шу топда Бакиров ҳақидаги гапни ҳам қўзғитмоқчи бўлди-ю: «Ҳозир вақти эмас», деб ўзини тутди.

— Беайб парвардигор, деган гап бор. Бу дунёда сутдек оқ, булоқ сувидек покиза авлиё йўқ,— деди Толкунов.— Қани, ўзинг айт-чи, Ваня немисларга нима ёмонлик қилувди? Немиснинг уйини ўмардими ё биронтасини атайин ўлдирдими? Бу ҳаромиларга нима керак ўзи? Бир қўлимга тушсаю...— Толкунов шундай деб чуқур хўрсинди.— Шуларни ўйлаб беихтиёр қутуриб кетасан. Юракдаги бор раҳм-шафқат ҳам тома-тома қурийди шекилли...

Олдинда бораётган Жақиев бирдан тўхтаб: «Эҳтиёт бўлинглар!» дегандек чап қўлини кўтарди. Толкунов билан Карим автоматларини шайлаб Жақиевга яқинлашдилар-да, буталарни аста ёриб, жарлик ёқасига келиб қолганларини фаҳмладилар. Водийни қоқ иккига бўлган жар тубида ниқобланган танклар, машиналар қаторлашиб турарди. Жарлик эндигина ўлжасини ютган улкан чипор илонга ўхшаб кетганди.

— Айни сабантўй қиладиган жой экан-ку, а,— деди Толкунов.— Ана энди рация зарур бўлиб қолди. Маҳмуд, Петров ўлган жой эсингдами?

— Петров?!— деди Карим қулоқларига ишонмай. Аммо унинг саволи жавобсиз қолди.

— Кўзимни юмиб топиб бораман... Бироқ...

— Биладан, немислар ҳаммаёқнинг тит-питини чиқариб юборишгандир. Лекин Володя ўрмонга тушган эди. Кейин ёрдамга югуриб чиққанди.

— Тушундим, Фёдор,— деди Жақиев. Кейин ўгириб этигини ечди-да, пайтавасини қайтадан ўради. Қуролини кўздан кечириб, трубкасини чўнтагига солиб қўйди.

— Бир ярим соатда улгуришинг керак. Агар бир-биримизни йўқотиб қўйсак, жарнинг у томонида топишамиз. Насихат эшитадиган ёшда эмассану, аммо эҳтиёт бўл,— деди Толкунов меҳрибонлик билан.

Жақиев кулимсираб Каримнинг елкасига қоқиб қўйди-да, буталар орасида кўздан ғойиб бўлди.

Рацияни текшириб кўришди. Иккита лампаси синган экан, Карим янгисига алмаштириб қўйди. Катта ўлжага дуч келганиданми, Фёдорнинг кайфияти кўтарилди.

— Бир оз қутамиз энди. Жақиев келгунча радиограммати тайёрлаб қўяйлик. Бироқ айни муддао бўлди, а?— деди у ён дафтарини чиқариб. Толкуновнинг гап оҳангида: «Сени деб Жақиев кетди», деган таъна сезилмади. Шунинг учун Карим ўзини эркин сезди.

— Лампалар нима учун синди?— деб сўради у орага сукут тушишини истамай.

— Буни фрицдан сўра,— деди Толкунов дафтарчадан нигоҳини узмай. Кейин жилмайиб қўйди.— Бир жиҳатдан сўрамасанг ҳам бўлади. Чунки у жавоб беролмайди.

Карим гап тополмай жим қолди. Толкунов дафтарчани ёпиб, яна унга кулиб қаради.

— Ўртоқ сержант, лейтенант бу ердан узоқдами?

— Билмадим. Шу атрофда бўлиши керак. Немислар бизни қўнмасимизданоқ ўққа тутишди. Бирлаша олмай қолдик. Қўлдан келганча ҳужумни қайтариб памага қочдик. Кўпчилик шаҳид кетди.

— Чукреев қаерда бўлиши мумкин?

— Биз у билан ҳов анови минора атрофида учрашишимиз керак эди,— деди сержант, беш-олти чақирим нарида турган минорани кўрсатиб.— Биз сендан хавотир қилиб излаб кетдик. Қандай қилиб у томонга тушиб қолдинг, қўрқдингми?

— Сал-пал...— деб тан олди Карим.

— Найранг қилмай, тўғри айтганингга беш кета-

ман. Бир жиҳатдан четроққа тушганинг ҳам яхши бўлди. Дўзахдан омон чиқишингга ақлим етмайди. Самолётимизнинг ёниб кетганини кўрмагандирсан? Экипаж увол кетди-да... — Толкунов шундай деб нима учундир тескари қараб олди.

Фёдор Каримнинг кўрган-кечирганларини миридан-сиригача сўраб-суриштириб, ўзининг саргузашти ҳақида лом-мим демади.

Аслида воқеа бундай бўлганди:

Фёдор ёнаётган пичан ғарами яқинига қўниб, парашютини йиғиштираётган пайтда қайдадир писиб ётган уч немис унга ташланиб қолди. У душманнинг бирини тишлаб, иккинчисини тегиб, ўзини ҳимоя қилди. Агар бўйнига осиглиқ рация бўлмаганда-ку, учовина ҳам сўзсиз бас келарди-я. Шунда ҳам эпчиллик қилиб немиснинг бирига ханжар санчди, қолганини қўндоқ билан уриб тинчитгач, енгил тин олди. Аммо немислардан бирининг ҳушига келганини сезмади. Жақиев ўт очмаганда борми, ўша пичан оташида куйиб кулга айланган бўларди. Толкунов бошидан яраланди. Лекин бунга парво ҳам қилмай, қизгин отишма бораётган ўрмон этаги томон юрди. Жақиев унга эргашди.

Немислар десантчиларни ўраб олган маҳалларида орқаларида автоматлар тириллаб, гранаталар портлади. Душманлар гангиб қолишди. Бундан фойдаланган десантчилар ҳалқани ёриб чиқиб, ўрмонга кириб кетишди. Гуруҳни сақлаб қолган Толкунов билан Жақиев эса уларни йўқотиб қўйди.

Чукреев гуруҳини қидиравериб оёқларида жон қолмади. Айниқса, уларни Каримнинг тақдири безовта қиларди.

— Бола увол кетади, — деди Жақиев афсус билан.

— Тоза гаранг қилди-ку бу бола, — деди Толкунов хайрон бўлиб, — у мендан олдин сакради. Парашютнинг гумбазини кўрдим. Кейин кўздан қочирибман. Қаёққа тушганини ҳам билмай қолдим.

— Нақ дўзахнинг қозонига тушдик ўзиям, ола-тасирда кўздан қочирганмиз. Энди қидириб топмасак бўлмайди. Ҳаромиларнинг қўлига тушса увол кетади...

Орадан бир ярим соатдан кўпроқ вақт ўтса-да, Жақиевдан дарак бўлмади. Толкунов хавотирини яшириш

учун атрофни кезиб, ёввойи нок узиб Каримга тутди. Карим мевани қўлга ҳам олмади, Шу пайтда томоқдан нок ўтармиди.

Икковлон жарга тикилганча жим қолди.

Шу пайт осмондан самолёт овози келди. Дам ўтмай жар тепасида «Кукурузник» деб ном олган қўшқанот самолёт пайдо бўлди. Самолёт водийни пастлаб учиб келди-да, жар устига етганда кескин юқорилади. Айланаб келиб яна шу ҳаракатини такрорлади.

— Эҳ... товуққа ўхшамай... Нима бало, кўрмаяптими,— деди Толкунов афтини буриштириб.— Ҳозир битта ўққа ем бўлади... Йўқ, ўқ узса немис ўзини фош қилиб қўяди... Кўрмаяпти... Учувчи эмас, шапкўр, ландовур экан... Маҳмуд, Маҳмуд, тезроқ кела қолсангчи...

— Шу онда Карим ўзини-ўзи бўғиб ташлагиси келди. Рациясиз десантчининг қўл-оёқсиз одамдан нима фарқи бор. Ўзимизникиларга қўл узатсанг етади. Днепрнинг у соҳилида бутун вужудлари кўз-қулоқ бўлиб кутиб туришибди. Радиограмма қилмай, очиқдан-очиқ: «Фалон квадратда душман техникаси тўпланиб турибди», деб хабар берилса ҳам бўлади. Ун дақиқага қолмай ҳаммаёқни остин-устун қилиб ташлашади...

Каримнинг жиғибийронлиги узоққа чўзилмади. «Кукурузник» жардан узоқлашмай туриб қайдандир учиб келган икки-уч снаряд аввал душман карвонининг бошида, сўнг думида портлади. Шундан сўнг жарни снарядлар овози босиб, ер ларзага келди. Баҳайбат дарахтлар илдизи билан қўпорилиб, хасдек учди. Водий тутун ва чангга беланди.

— Бу ёққа кел!— деди Толкунов бақириб, Карим аланглаб, эман остида қандайдир ҳайвоннинг инига ўхшаб кавланган ўрада ўтирган сержантни кўрди-да, ўша томон эмаклади.

— Қалай, қўшиқ ёқяптими? «Катюша»лар куйлашяпти,— деди Толкунов хурсандлигини яширмай.

Улар вақтида пана жой топишган экан. Битта-икки мина улар турган ерга ҳам адашиб тушди.

— Ҳаромзодаларни емириб ташла. Сал ўнгга, ўнгроққа ол!— деб бақирди Толкунов ўрадан чиқиб кетгудай бўлиб. Ҳудди унинг буйруғини эшитгандек артиллеристлар мўлжални ўнгроққа олиб, бутун карвон устини минага кўмиб ташладилар.

Ярим соатдан сўнг ола-тасир тўсатдан тўхтади. Гумбурлашлардан кар бўлаёзган десантчилар уяларини ташлаб чиқиб, жар ёқасига келдилар. Шабада тутун ва чангни водий томонга учирди. Дам ўтмай уларнинг кўз олдида даҳшатли манзара намоён бўлди: яқингинада ўлжасига ташланиб, темир тишлари билан тилка-пора қилишга шай турган улкан илон қиймаланиб ташланган эди. Тупроққа кўмилган танкларнинг тумшуғи қорайиб кўринарди. Бир-бирига мингашиб кетган машиналар гуриллаб ёнарди. Омон қолган немислар эса уни бузилган чумолидек изғирди.

Бу манзарани кўргач, Толкуновнинг чиройи очилди. Пешонасидаги муҳрланган хафагазаклик, серзардалиқдан асар ҳам қолмади. Қувончини ичига сиғдиrolмай худди ёш бола сингари Каримнинг орқасига туширди.

— Уруш худоси инсофга келадиган кун ҳам бор экан-ку! Тоза боплашдими, а?! Лекин бизнинг иштирокимиз билан бўлганда тозаям хумордан чиқардим. Кимдир эпчиллик қилибди. Бу худди Чукреевнинг ишига ўхшайди. Кўнглим сезиб турибди. Қара, жарни очиқ мозорга айлантириб ташлашди. азаматлар.

Толкунов сўзини тугатмай туриб самода қирувчи самолётлар пайдо бўлиб, жар сари бирин-сирин шўнгий бошладилар.

— Концертнинг иккинчи бўлими бошланди, — деди Толкунов шодон кўз қисиб. — Бунақа томошани умрингда кўрмагандирсан, қара!

Улар томошанинг «иккинчи бўлими»ни кўрмай Жақиевга пешвоз чиқишга қарор қилишди. Чунки уни бу ерда кутишга ҳожат қолмаганди. Йўлга тушишдию яна Каримни виждон азоби бўға бошлади. Агар шу лаънати батареяларни эплаб асраганда Жақиевнинг ҳаётини гаровга қўймасди. Балки у... аллақачон...

— Уртоқ сержант, балки кўнилган ерга борганимиз маъқулдир?

Толкунов унга қовоқ уюб қаради. Ҳозиргина боладек қувонаётган сержант асл ҳолига қайтган — серзарда Толкуновга айланган эди.

— Одам бўламан десанг, жиян, душманни ҳеч вақт аҳмоқ деб ўйлама. Ҳозир ялангликка чиқсанг кўкрагингга медаль эмас, ўқ қадалади, билиб қўй. Немис пистирма қўйиб, сендақа галварсларни кутиб ётибди.

«Жиян» деган сўзни эшитиб Каримнинг юраги ҳаприқиб кетди. Толкуновга меҳри ортиб, унинг пичингларидан хафа бўлмади.

Бу жанг десантчилар учун жуда қимматга тушди. Самолётдан сакраш вақти озгина ўзгардию ҳамма таъриқдек сачраб кетди. Мана энди бир-бирини излаб дарбадар юришибди.

Кўкдан яна турналарнинг овози келди. Бегубор самога арғимчоқ солган қушлар Каримнинг тилкаланган қалбига туз сепгандек бўлди. Бу беозор қушлар табиатнинг асрий қонунларига бўйсундилар: кузакдан дарак берувчи салқин шамол туриши билан сафарга отланиб, минг йиллар илгари аждодлари очган само йўли бўйлаб иссиқ юртларга учиб кетадилар. Жанггоҳнинг икки-уч кунлик осудалигидан фойдаланиб, кўкда турналар арғимчоқ солдилар. Днепр соҳилларига дардли соғинч уруғини сочиб, бу нотинч ерларни ташлаб кетдилар. Уларни олдинда иссиқ гўшалар кутади. Аммо гўшалар тинчми ё нотинчми, ҳали ноаниқ. Ҳар ҳолда беозор қушларнинг ҳам ҳаловати бузилди. Уларнинг ҳам ўзига яраша ташвишлари бордир. Балки улар овоз чиқариб бу ташвишларни раво кўрган одамзодни лаънатлашар?..

Учбурчак найза шаклида тизилган қушлар тўғри қуёшга қараб учади. Балки улар чиндан ҳам қуёш бағрига сингиб кетмоқчидир. Энг иссиқ, энг тинч жой балки ўша ердадир? Бошқа ҳар қандай қонуниятларга ўзгартиш киритиш мумкиндир, аммо табиат қонунларига тегиб бўлмайди. Мана, масалан, турналарни бу ерларда олиб қолиш мумкинми? Бунинг учун камиди Ер куррасининг ҳаракатини ўзгартириш керак... Ўз дардида ўзи қоврилаётган одам бундай пайтда турналарга оқ йўл тилайди. Уларни келгуси йили яна кўриш илинжи билан хайрлашади. Турналар баҳор, демакки, заминга ҳаёт бошлаб келадилар. Улар иссиқ юртларга бориб келгунларича неча одам ҳаётдан кўз юмади. Неча ерда аза очилади...

Шиддат билан қуёш сари учиб бораётган турналар бирдан тўзиб кетишди. Сафлари бузилди. Десантчилар бу манзарадан лол қолиб осмонга тикилдилар. Шу пайт оқ булутлар бағрини икки самолёт ёриб чиқди. Бирининг қанотлари остида дилга яқин қизил юлдуз, иккинчисида эса сариқ салб тасвири бор эди. Самолёт-

лар гоҳ юқорига кўтарилиб, гоҳ ер бағирлаб бир-бирини қувар, пулемётлар тинмай тариллаб, лаҳзалик сокинликни бузарди. Турналар эса ҳамон бирлашолмай тўзиб учинарди.

Каримнинг юраги эзилиб кетди. Қалби: «Тезроқ учиб кетинглар, тезроқ», деб ҳайқирди. Ана, битта, йўқ, иккита турна қаноти қирқилгандек ерга шўнғиди. Самолётлар эса бир-бирини таъқиб этиш билан овора. Карим муштини қисиб, худди турналарга ёрдам берадигандек қадамини тезлатди.

Толкуновнинг бутун хаёлини энди турналар эмас, самодаги жанг эгаллаган эди.

— Бизникининг иши чатоқ,— деди у осмонга тикилганча. Карим анча илгарилаб кетгани учун бу гапни эшитмади.

Дарҳақиқат, бизнинг самолёт ёнбошга оғиб, аста пастлай бошлади. Немис самолёти эса ҳал қилувчи ҳужумга ўтиш учун бурилаётган маҳалда кутилмаган воқеа содир бўлди. Бизнинг самолёт бир наъра торти-ю, кўкка парвоз қилиб, булутлар орасига кириб кетди. Кейин немис самолётининг ортига ўтиб ўққа тутди. Ярим дақиқа ичида немис самолёти ўрмонга тушиб портлади...

Турналар чуғурлашиб, яна сафга тизилдилар. Энди бу сафда самолёт жанги қурбонларининг ўрни бўш эди...

Турналар ҳалокатидан кўнгли эзилган икки десант ҳам жимгина борарди. Кутилмаганда рўпараларидан:

— Тўхта, қўлингни кўтар! — деган овоз келди.

Улар ўзларини панага олишга ҳам улгурмадилар. Буталар орасида автомат ўқталган учта десантчи кўринди.

— Ўзиқизникилар! — деди Карим қувончини яширолмай.

Уларнинг бири Жақиевни ҳозиргина қисм командирининг ҳузурига кузатиб, энди Толкуновни излаб юришганини айтди. Кейин қўлини бўғзига қадаб: «Рация жуда зарур», деб қўшиб қўйди.

— Ният холис экан, биз сизни қидириб юрган эдик, мана олдимиздан чиқиб турибсизлар, — деди иккинчиси боладек қувониб.

Урмон тобора қуюқлашиб борарди. Ёлғизоёқ сўқмоқ бутунлай йўқолиб, чакалакзор, кейин ботқоқлик бошланди. Ботқоқликдан чиқиб яна бир қалин чакалакка етишгач, соқчиларга дуч келишди. Пароль айтилди. Чакалак унча катта эмас экан. Дам ўтмай бир томони жарлик, бир томони қайинзорга тақалувчи ялангликка чиқишди.

Толкунов паст бўйли, кийимлари озода, батартиб, қора мўйловли нотаниш майорга рўпара бўлди. Майор унинг ҳисоботини чала-ярим эшитиб, сўкиб кетди. Толкуновнинг ранги оқариб, зардаси қайнади.

— Уртоқ майор, оғзингизга қараб гапиринг,— деди у ўзини тутолмай. Кейин ярадор полковник ёнида ўтирган ҳамширани имлаб кўрсатди:— Ҳар ҳолда аёллар олдида...

— Мен билан айтишма!— деб бақирди майор.— Офицер олдида қандай туришни унутдингми! Сен партизан отрядида эмас, ҳаракатдаги армиядасан, буни унутма!— Майор шундай деб десантчиларга қарадию уларнинг норози қиёфаларини кўриб ҳовуридан тушди.

— Гап бундай, сержант,— деди у энди юмшоқ оҳангда.— Тезлик билан алоқа боғлаб, самолёт чақирин керак.

Майор: «Самолёт полковник учун керак,» деган маънода бармоғи билан ниқтаб кўрсатди-да, яланглик этагида ер қазийётган десантчилар томонга тез-тез юриб кетди.

Толкунов ҳамширага яқилашди. Шунда Карим қизнинг юзида қувонч пайдо бўлганини сизди.

Карим Жақиевни кўриб унинг қучоғига отилай деди. Жақиев эса трубкасини оғзидан олмай, қисик кўзлари билан кулимсираб, шу икки соат ичидаги саргузаштини ҳикоя қилди:

— Володяни дарров топдим. Ростдан ҳам немислар уни четлаб ўтишган экан. Қулочини кенг ёйиб ётибди. Уқ курагига теккан экан. Ханжар билан ер кавлаб бир илож қилиб кўмдим. Батарейларни олиб йўлга тушдим. Бир ярим соатдан кўпроқ вақт ўтганини сиздим. Хавотирланиб кутаётганларингларни ҳам билдим. Бир маҳал тепадан ўзимизнинг «Ил»лар учиб қолди. Қарасам, ўша жарликка қараб боришяпти. Ўша томонда тутун кўтарилди. Гумбур-гумбур бошланди. Жарнинг авра-астарини ағдараётганини билдим. Ҳар ҳолда у ер-

дан кетгандирсизлар, деб бу ёққа қараб келавердим. Ишим ўнгидан келди.

Жақиев келтирган батареялар бус-бутун экан, Дарҳол алоқа боғлашди. Полковникнинг чақириқ сигналларига ўша заҳотиёқ жавоб берилди. Шифрланган радиограммани қабул қилгач, яна чорак соатдан сўнг алоқа боғлашди-да, белгиланган вақтда айтилган ерга самолёт юборилишини маълум қилишди.

...Кун ботгач десантчилар полковникни «кукурузник» да жанггоҳ ортига жўнатишди.

Жақиев асабийлашиб трубкасини сўриб турди-да, бирдан тупуриб, қирғизчалаб сўкинди.

— Ҳа, сенга нима бўлди? — деди Толкунов.

— Нима бўлганига ақлинг етмаяптими? Биттагина полковникни асрай олмадик.

— Полковникка нима бўлибди? Фақат яраланган. Аммо... Биз ўзимизнинг йигитларни топишимиз керак.

— Фёдор, нимагадир анови чигиртканг жинимга ўтиришмай турибди.

— Ким дединг?

— Майорингни айтяпман.

Толкунов елка қисиб қўя қолди.

— Мен қолган ярадорларни ҳам полковникка қўшиб жўнатган бўлардим. Айниқса қон қусаётган икки жангчи ёрдамга муҳтож эди.

— Майор учувчиларга тайинлади. Эртага келамиз, деб ваъда беришди.

— Энди қизил қор ёққанда келишади. Кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Нима, немисни аҳмоқ деб ўйлаяпсанми?

Ярим чақирим нарида снарядлар кетма-кет портлаб сурмаранг борлиққа шуълалар сачради.

— Кўрдингми? — деди Жақиев бош ирғаб. — Тез орада бизни ямламай ютишади.

Толкунов, «қўйсанг-чи», дегандек қўл силтаб қўйди. Жақиев эса ҳали чала қолган гапига қайтди:

— Аксига олиб битта ҳам врач йўқ. Бу ҳамширадан эса умид қилиш қийин. Қўғирчоқ ўйнайдиган қизалоққа бу ерда нима бор экан?

— Ҳамширани тинч қўй, — деди Фёдор аччиқланиб. — Нозларини қарангу... Бу кишига врач керакмиш. Сен аввал одамга ўхшаб жанг қил, кейин профессорни талаб қилсанг ҳам ярашади.

— Бу қиз Тая эмасми? — деди Карим томдан тараша тушгандек.

— Кимлиги билан сенинг нима ишинг бор. Ҳамма нарсага бурнингни суқшинг шарт-а? — Толкунов шундай деди-да, нари кетди.

Карим беихтиёр қовун туширганини сезиб Маҳмудга юзланди. Жақиев истеҳзо билан жилмайди.

— Мана шунақа, ошна, ҳеч кимга сўз бермайдиган ботирнинг ҳам нозик ери бўлади.

Жақиевнинг жумбоқнамо бу гапига Каримнинг тиши ўтмади.

Карим Таняни яхши танимас эди. Уни бир-икки парашютдан сакраш машқи пайтида кўрган. Лекин ҳам парашют, ҳам санитар сумкаси оғирлигидан қадди букилиб кетай деяётган бу қизга кўп ҳам эътибор бермаган эди. Уни самолётга чиқар пайтида ҳам кўрди. Йигитлар бири олиб, бири қўйиб: «Тая, бу ёққа чиқинг, зериктирмаймиз!», «Тая қўрқманг, мен сиз билан биргаман», деб қичқиришган эди. Толкунов Тая ҳақида сўз очилиши билан сапчиб тушди. Ё ораларида бирон гап бормикин?

Жақиев билан Карим хазонларни тўплаб, энди ётишган ҳам эдики, ялангликка сафланиш буюрилди.

Майор ўртага чодир тўшаб, бор озиқ-овқатни тўплашни буюрди. Кўпчилик эрталабки жанг маҳали қопчиғини йўқотган эди. Шунинг учун дастурхон ўрнидаги чодир усти тўкин бўлмади. Егулик нарсаларнинг энг яхшилари ярадорларга ажратилади. Десантчилар: «Омон бўлсак овқат топилади», қабилдаги ҳазил-мутойиба билан уйқуга кетдилар. Шунда Жақиев Каримга бир тугунча узатди-да: «Таяга олиб бориб, Фёдор бериб юборди, деб айт», деди. Карим бир эснаб олди-да, шошқич тикланган чайла томон кетди.

Енгил ярадорлар ухлаб қолишганди. Оғирроқ ярадорлардан бири, орқасига ўқ текканми, юзтубан ётибди. Бошқа бирининг соғ жойи йўқ шекилли, бошдан-оёқ бинт билан чандиб боғланган. Учунчисининг оёғи парашют тасмалари билан шохга осиб қўйилган. Сал нарида ярадорларга қараб турувчи десантчилар қўлбола сигареталарини шинель енгига беркитганча пичирлашиб гурунг қилишяпти.

Карим тиззаларини қучоқлаб ўтирган ҳамшира ёнига ўтирди. Қизнинг елкалари аста титради.

— Таня,— деди Карим паст овозда.— Инглаяп-санми?

Қиз шошиб-пишиб чўнтагидан рўмолча чиқарди-да, кўз ёшини артди.

— Азнабоев, сенмисан? Дори керакми?

— Йўқ, ҳеч нарса керак эмас. Ўзим... шунчаки келдим.

— Қандай янгиликлар бор?

— Янгилик йўқ. Ҳаммаси ўша-ўша...— Карим шундай деб қизга савол назари билан қараб қўйди. «Инглаб ўтириши бошқачаю янгиликка қизиқиши бўлакча. Ҳарбий сир билан ўйнашиб бўларканми,— деб ўйлади у. Кейин ҳарбий сирларга алоқаси борлигидан бир қадар ғурурланиб қўйди.— Кўп нарсани билиб тез қариб қолмасин тагин? Яхшиси тугунчани бериб изимга қайтганим маъқул. Бўлмаса гапни чувалаштиради».

Карим ўзини барча нарсадан хабардор қилиб кўрсатишга урингани билан, аслида ён-атрофда нималар содир бўлаётганидан мутлақо беҳабар эди. Аввалига ҳамма гап батареяларга бориб тақалди. Жақиев батарея топди. Рация ишлаяпти. Яъни десантчиларнинг кўз-қулоғи бус-бутун бўлди. Энди асосий кучларни вазиятдан огоҳ қилиш мумкин. Лекин нима учун отряд ҳаракатсиз турибди. Ҳамманинг кайфияти бузуқ, қовоғи солиқ, арзимаган нарсага гап талашади. Карим ёш бўлгани билан буларнинг ҳаммасини кўриб-билиб турибди. Аммо нима сабабдан ҳаракатсиз эканликларини минг ўйласа ҳам тушунолмасди.

... Таня жимиб қолган Каримни аста туртди.

— Ҳеч гап йўқ, дегин. Қисмнинг асосий кучлари қаёқда қолибди. Фёдор нима деяпти?

Карим жавоб ўрнига тугунча узатди.

— Ма, Фёдор бериб юборди.

— Нима бу?— Таня ўрнидан туриб тугунчани ечди. Елкасига ташлаб олган шинели сирғалиб пастга тушди. Қиз совгадан беҳад қувониб кетди. Карим шундагина Толкуновнинг ҳалиги хатти-ҳаракатини англади.

— Шоколад-ку бу,— деди қиз қувониб,— қандай яхши! Ярадорларнинг кўнгли кўтариладиган бўлди,— Таня шундай деб шоколадларни санитар сумкасига жойлади.

— Таня, полковник бу ерга қандай қилиб келиб қолди?

— Нима бало, уйқусираб юрганмидинг. Уртоқ полковник ерга тушмаёқ яралангандилар. Немислар қандай ўт-олов билан кутиб олганини кўрмадингми? Уртоқ полковник ерга қўнганларида беҳуш эдилар.

— Сен... ўзинг ҳам шоколаддан еб кўр,— деди Карим меҳри жўшиб.— Мен яна олиб келаман,— Карим шундай деб катта ваъда беришга берди-ю, бундай кам-ёб ширинликни қаердан топишни ўйлаб ҳам кўрмади.

Таня жавоб ўрнига миннатдорлик билан унинг қўлини ушлади. Карим кетиш учун чоғланган эди, қиз уни тўхтатди.

— Шошма, кетмай тур,— деди у шошиб.— Отинг нима эди? Федя айтганди, лекин нуқул эсимдан чиқариб қўяман. Кериммиди?.. Сен Кавказдансан-а? Ҳа, бўлди, эсимга тушди. Отинг Карим, Бошқирдистондансан. Салават ботирларингиз ҳақида ўқиган эдим.— Қиз ҳаяжонланиб ўқиганларини гапириб берди. Кейин аста кулимсиради.— Федяга айт, келиб кетсин. Бошини боғлаб қўй. Бу юришида худди турк султонига ўхшайди.

— Султонгамас, суртанга,— деди Карим хахолаб кулиб.

— Жим!— деди қиз чайла томонни имлаб,— суртанинг нимаси?

— Суртан — бошқирдчасига «чўртан балиқ» дегани. Сержантнинг баджаҳллиги худди суртанга ўхшайди.

— У баджаҳл эмас,— деди Таня хўрсиниб.— Сен ҳеч нима билмас экансан...

Карим қайтиб келганда Толкунов ўрнида йўқ эди.

— Қаёққади кетди,— деди Жақиев Каримнинг саволига жавобан.— Иккита автоматни кўтардию жўнади. Қаёққалигини айтмади. Жуда хурпайиб олган. Гапиргиси ҳам келмайди.

Дарҳақиқат, Толкуновнинг феъли айниган эди. Карим ҳам, Жақиев ҳам Толкуновнинг майор билан айтишиб қолганини билмасди. Толкунов Жақиевнинг гапига зарда қилиб нари кетгач, тўғри майорга рўпара бўлган эди. У атрофда кўрганларини, хулосаларини майорга баён қилди. Майор унинг гапларини эътиборсиз тинглади.

— Яхши, бу жонбозлигингизни назардан қолдир-

маймиз,— деди у ланжлик билан.— Энди рацияни менинг чайламга қўйинг. Болани ҳам биринчи навбатда қайтариб юбориш керак.

— Болани жўнатсак, алоқасиз нима қиламиз?— деб эътироз билдирди Толкунов.

— Яна айтишяпсанми?— деб бақирди майор. Кейин атрофга аланглади-да, ғазаб билан шивирлади.— Одамларнинг ҳаёти учун сен эмас, сержант, мен жавоб бераман. Мен ҳозир рацияга муҳтож эмасман. Немис пеленгаторини ишга солгудек бўлса, биронтамиз омон қолмаймиз.

— Уртоқ майор, нима, биз бу ерга ҳордиқ чиқаргани келганмизми?! Биз — десантчилармиз. Бизнинг ишимиз — разведка, ҳужум, қўпоровчилик, тезкор алоқа...

Майор бошини бир ёнга қийшайтирганча Фёдорга еб қўйгудек бўлиб тикилди.

— Ҳаракат режаси ишлаб чиқиляётганда сенга маслаҳат солишмаган экан-да? Бирпасда ҳаммасини қойилмақом қилиб ташлардинг. Штабдагилар маслаҳатингга муҳтожлик сезишмабдим, демак, мен ҳам ҳозир зор эмасман. Билиб қўй: отряд жангга ҳозир эмас! Жанггохнинг яқинлашувини кутишдан ўзга чорамиз йўқ. Қароргоҳдан бир қадам ҳам нарига чиқилмасин. Кимки буйруққа бўйсунмаса, қочоқ сифатида сўзсиз отиб ташланади.— У шундай деб белига осиглиқ янги тўппонча қинига уриб қўйди.

Толкунов шунда ҳам бўш келмади.

— Мен Совет Армиясининг сержантиман, ўртоқ майор. Омбор мудирини эмасман.

Майор гап тополмай қолди. Ранглари бўзариб «Кругом!» деб бақирди. Толкунов буйруққа итоат қилиб шашт билан бурилди-да, командир чайласидан нари кетди. «Аҳмоқлар билан тинч шароитда ишлаш мушкул, урушда эса минг чандон ҳам оғир, ҳам хавфли. Бу фақат аҳмоқ бўлса ҳам гўрга эди. Қип-қизил қуён-юрак-ку! Қандайдир кимёвий хизматдан чиқиб, десантчиларга қўшилиб қолган. Узи-ку оддий бир десантчининг тирноғига ҳам арзимайди. Қандайдир йўл билан кўтарилиб, энди кекирдагини чўзади...» Толкунов шу қабилидаги сўзлар билан майорни ишлаб борди...

... Жақиев ҳазонлар устига чалқанча тушиб узоқ юлдўзларга боққанча Каримнинг ҳисоботини бўлмайд

эшитди. Гап шоколадга тақалганда ўрнидан туриб Каримнинг елкасидан қучди.

— Ростдан ҳам хурсанд бўлдими? Мана бу ишга беш кетсанг арзийди. Узим ҳам билган эдим. Одам минг йил қирғин барот ичида қолиб кетса ҳам муҳаббатдан умидини узмайди. Агар чинакамига юракдан севса, уруш писанд эмас одамга. Лекин... анави ҳамюртинг... Бакировга ўхшаса муҳаббат булганеди. Уйда хотини, бола-чақаси бўла туриб Фаинанинг бошини айлантириб юрибди-я, у ярама! Уруш ҳамма гуноҳни ювиб кетади, деб ўйлайди-да. Йўқ, чучварани хом санабди. Уруш бунақанги аблаҳона гуноҳларни ювишга қодир эмас. Ке, қўй, падарига лаънат унинг. Лекин шоколад ҳақида Фёдорга оғиз оча кўрма. Нақ теримизга сомон тиқади-я.

— Ие, ҳали мен уни алдаб келдимми?

— Эзгулик йўлида ёлғон гапирсанг аядашга кирмайди,— деди Жақиев, кейин хазонни уриб тўзитиб юборди.— Бу лаънати уруш тезроқ тугай қолса эди! Қирқ биринчи йилнинг августидан бери жангдаман. Баъзан хаёл юртимга олиб қочади. Иссиққўлнинг соҳили. Тун. Қозонда шўрва биқирлаб қайнайди. Менинг Майрамим меҳмон кутишни хуш кўради. Юрагида дарди бўлса ҳам ташига чиқармайди, меҳмонларга сездирмайди.

— Бизда ҳам худди шунақа. Меҳмоннинг кўнглини чўктириш айб саналади. Маҳмуд ога, нечта боланг бор?

Жақиев кулди.

— Онаси йўқ-ку, бола қаердан бўлади?

— Марьям-чи?

— Марьям эмас, Майрам. Уни қаллиқ десаммикин... Ўзига сира айтмаганман. Лекин эллик чақирим йўл босиб кузатгани чиқибди. Эсдалик деб рўмолча совға қилди. Айтишларича, севган қизинг совға қилган рўмолча билан ярағни боғласанг тез битар эмиш,— Жақиев бирдан очилиб кетганидан хижолат бўлиб бўш трубкани чўпиллатиб тортиб қўйди.— Қиз тушмагур тамакининг ҳидини ёмон кўрар экан. «Чекадиган бўлсанг, кўзимга кўринма», деб ёзибди. Уйланганимдан кейин ҳам мана шунақа қилиб бўш трубкани сўриб юрадиганга ўхшайман.

— У чиройлими?

— Майрамми? Секин айтасанми бу гапни? — Жақиев трубкасини олиб ҳавода доира чизди. — Юраги мана шундай кенг. Бугун оламни сигдиради. Овулда унга етадиган чўпон йўқ. Сочлари қоп-қора. Юзи эса ойдек... Танияга ўхшаб кетади, Майрамнинг фақат бўйи сал пастроқ...

«Тания... Оппоқ, озгин қизалоқ-ку, у ахир. Маҳмуд оға ҳам қизиқ. Атрофда бошқа қиз йўқлиги учун Майрамни шу Танияга ўхшатапти», Карим ўзича кулиб қўйиб, муҳаббат мавзуини бошқа ёққа бурди.

— Маҳмуд оға, шу майор қанақа одам ўзи...

— Бугун жуда чарчабман, уйқум келяпти, — деди Жақиев унинг гапини чўрт кесиб. — «Ботирга ҳам лозимдир ҳордиқ», деган экан машойиҳлар. Сен ҳам ухла, дамингни ол.

— Бунча уйқуни яхши кўрасизлар? Худди бизникилар Берлинга кириб боргандек, ётганларинг ётган!

— Сержант сени бекорга елим демас экан. Фингил-лайвермай жим ёт. Тагингга тиканак сөлганмисан, мунча типирчилайсан, — Маҳмуд шундай деб жеркидида, тескари ўгирилди.

Аслида унинг уйқуси ўчган эди. Лекин майорнинг хатти-ҳаракатини бола билан муҳокама қилишни ўзи-га эп билмади.

Қаттиқ чарчаганига қарамай, Каримнинг уйқуси келмади. Тонгги воқеалар яна қайта кўз ўнгида гавдаланди. Назарида, бугун вақт кенгайиб, бир умрга етгулик воқеаларни бағрига жойлаган эди.

Карим учун энг қизигй — икки сержантнинг юракдаги сиридан кутилмаганда огоҳ бўлиб қолди. Ҳамиша қовоқ уюб юрадиган, ҳамма гапи тиканакдек санчиладиган хафагазак, бесўнақай Толкунов қалбида муҳаббат бор, деб ким ўйлабди дейсиз? Уша жиккаккина қизалоқ номини эшитишнинг ўзидаёқ ғалати бўлиб кетди. Жақиевнинг садоқатидан баъзан одамнинг кулгиси келади. Узоқ овулда қолган севгилисининг сўзини икки қилмай чекишни ташлаб, ўзини ўзи алдаб бўш трубкани сўриб юради. Тания-чи? Бечора қизча оғир ярадорларга ёрдам беролмаслигини билиб йиғлаб ўтирибди. Карим бундай ўйлаб қараса, Таниянинг иши эркакларнинг юмушидан ҳам оғирроқ экан. «Унга далда бериб туриш керак. Бечора Толкуновни кутиб ўтириб-

ди. Толкуновнинг эса ташвиши ўзига етарли. Қизиқ, у қаёққа кетди экан? «Десантчиларнинг асосий кучлари Черкасскда жанг қиляпти», деганди. Нима учун якка ўзи, ҳеч кимга билдирмай кетди. Буйруқ билан жўнаганмикан ё ўзбошимчалик қилганмикан? Бу майор офтобга тоблангани келганми, жанг қилишни ҳеч ўйлаётганмикан? Қачонгача қорин қашлаб ётамиз. Сабр ила кутмоқ ҳам жасоратдир, деганлари ростдир, балки...»

Карим тонгга қадар ҳам ухлай олмади. Жақиёв дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағанаб, хўрсинади. Карим унинг уйғоқ эканини сезса ҳам, гап ташлашга ботинолмайди. Унга қараб-қараб қўйиб, хаёлларига эрк беради: ўпқон лабидаги ёлғиз эман, қуёш доирасига сингиб, тиш қайраб турган ит, водийда изғиб юрган қўнғир кўланкалар... «Катюша»ларнинг даҳшатли «қўшиғи», ёнаётган танклар, машиналар, чумолидек изғиётган немислар... Турналарнинг фиғонли овозлари, улар сафида бўшаб қолган жой... Бирин-кетин тикланаётган хотиралар бўтқага айланиб кетади. Худди алаҳсираётганга ўхшайди. Аъзойи бадани фароғат иштайди, тийрак ҳаяжони эса уйқуга йўл бермайди.

Назарида, десантчилар макон тутган бу яланглик ўтиб бўлмас ботқоқлигу чакалаклар билан ўралган, ҳатто урушнинг ўтли шамшири ҳам етолмайдиган узоқ сайёрага ўхшайди. Самодаги юлдузлар осудаликдан зериккандек мудрайди. Фақат олис-олисларда осмон бағрига ёриб кириб, сингиб кетаётган шуълалар бу ернинг нотаниш сайёра эмас, балки уруш кетаётган оловли заминнинг кичик бўлаги эканидан дарак беради. Бир томондан у жангга интиларди, иккинчи томондан, одамларнинг Рябчиков сингари азобланишини, биринкетин яқинларидан жудо бўлишини ўйлаганда эса вужудига ваҳима ораларди. Кейин яна кечаги кунга қайтади. У қайтадан самолётдан ташлайди, оёғи остидаги замин уларни ўтли тиллари билан қаршилайди, ёлғиз эман «бужур қўллари» билан уни илиб олади, халоскори Рябчиков кўринади, сўнг жағидан ўқ еб жон талвасасига тушади... Ушанда Карим ўлимдан қўрқдими? Йўқ, ўлимдан эмас, балки душман қаршида гангиб қолишдан чўчиди. Хўш, шундай экан, қўрқоқлик билан ваҳмга берилиш орасида чек-чегара борми? Бўлса қаердан бошланиб, қаерда тугайди. Бал-

ки ваҳмга берилиш ўша қўрқоқлик деган тамга босилдиган ерга олиб борар?..

Кеча тонгда пулемётдан ўққа тутишди. Сачраган шунча ўқдан биронтаси ҳам тегмабди. Бу нима, омадмикан? Ё ҳар бир пушта, шудрингдан намиқиб қолган ҳар бир ўнқир-чўнқир қалъа деворлари каби тикланиб, уни ўлимдан сақлаб қолдимикан? Душман билан юзма-юз келиб, тепкини босганда ўзига ҳали номаълум бўлган ғазаб, қасос ҳисси уйғонганини қандай тасвирлаш мумкин. Автомати илон каби оловли тилини чиқарарди. Қўндоқ елкасига тепарди. Ҳар тепганда ғазабига ғазаб қўшиларди. Юмшоқтабиат одамнинг худди шу вазиятда қаҳрга тўлишини, «Душман ўқига учмай десанг, тепкини ўзинг аввалроқ бос», деган урушнинг оддий назарияси нақадар ҳақ эканини Карим тўла ҳис этди. Ушанда уруш бошларида радиода эшитган: «Ўғлоним, фашистларни қир!» деган сўзлар қулоғи остида жаранглагандек бўлди. Кейин жағини ўқ ўпириб кетган Рябчиков, унинг сўнгги гаплари, Бакиров...

Карим истамаган ҳолда яна Бакировни ўйлади. Агар Рябчиковнинг гаплари ҳақ бўлса, унда Бакиров энг бадбахт, энг аянчли одамга айланади. Шундай бақувват, етти мучали соғ гавдага қуён юраги ўрнашса, эр йигит учун бундан даҳшатлироқ шармандалик борми?!

Маҳмуд нимадир деб минғирлади-да, устидан тушиб кетган чодирни пайпаслаб излади. Карим намиққан чодирни унинг устига ташлаб, елкасини ўраб қўйди.

— Нимага ухламаяпсан,— деди Жақиев қунишиб.— Ҳалиям ҳаёт ҳақида ўйлаб, файласуфлик қиласанми?

— Ўзинг ухлайвер, ҳали вақт эрта.

— Сен одамга уйқу берармидинг?— Жақиев шундай деб трубкасини пайпаслаб топди-да, оғзига солди.— Аскарни сержантидан ортиб қаёққа борарди. Қани, нима дардинг бор, тўкиб солавер...

— Мен бир нарсани, арзимаган бир нарсани сўрамоқчи эдим. Маҳмуд оға, агар жангчи топшириқни бажаришга бормаслик учун оёғини ёки қўлини атайин майиб қилса...

— Шундан бўлак тузукроқ гапни ўйлаб топмадингми? Ақлга сиғадиган гап айтарсан, деб ўйлабман,

бўлди, гимирлайверма, ухла, — Жақиев шундай деб ўрнашиб ётди-да, роҳатланиб эснади. — Бунақа нарса-ларни Жақиевдан эмас, ҳарбий трибуналдан сўраш керак.

Карим куни билан толиққан одамни безовта қилганидан хижолат бўлиб, бошини шинель ичига олиб, тинчиб қолди. Аввалига саволни тентакликка йўйган Жақиев бирдан сергакланди. Ирғиб турди-да, Каримнинг устидаги шинелини силтаб тортди. Карим чўчиб ўгирилди. Маҳмуднинг кўзлари қоронғида ялтиллаб кетди.

— Бунақа гаплар билан бекордан-бекорга қизиқмайди расми. Хўш, нимага сўраб қолдинг?

Айтган сўзим — душманам, айтмаганим — қулим, деган эканлар. Бисмиллосини бошлагандан кейин, истасанг-истамасанг қолганини ҳам айтишга мажбурсан. Бунақа савол ўртага ташланса, энг тентак аскар ҳам қулоғини динг қилиши тайин. Карим энди нима қилсин? Айтсинми, айтмасинми? Айтишга-ку айтар, лекин Рябчиковнинг гаплари шунчаки тахмин бўлса-чи? Каримнинг бобоси: «Рашк билан идрок — ит билан мушук», дерди. Балки у рашк қилиб тўқигандир бу гапни. Бакировни айбловчи бирон далил борми ўзи? У Рябчиков билан Бакиров ўртасидан қандай гап ўтганини биладими? Йўқ. Муҳаббат, рашк нималигини-чи? Йўқ, умуман, бу одамларни яхши танийдими? Йўқ. Шундай экан, қандай қилиб бирининг гапини қурол қилиб, бирини нишонга олмоқчи? Бўлмаса нима қилсин, юрагига жойлашган бу оғир тошни кўтариб юраверсинми?

— Нимага анграйиб турибсан? Уйғотишга уйғотиб, энди оғзингга сув солиб олдингми?

Карим Бакиров ҳақидаги гапларни айтишга журъат қилолмай, бўзрайиб ўтираверди. У икки ўт орасида қовриларди. Айтса тили, айтмаса дили куярди. Бирдан хаёлига: «Балки Рябчиков кампирнинг гапини яхши англамагандир», деган фикр келиб, уни мушкулотдан ҳоли қилгандек бўлди. Аммо ўша заҳоти бу фикр чўкаётган одамнинг хасдан умид қилишидек бир гап эканини англаб, ҳафсаласи пир бўлди. У Бакировнинг аблаҳлиги учун эмас, балки жангтоҳда дуч келган ҳаромиликнинг ҳамюрти номи билан боғлиқлигидан куяди.

Яхшиси, тўғри гапдан бўйин товлаб: «Шунчаки сўрадим, китобларда ўқиган эдим», деб қўя қолсамикин? Ҳа, шуниси маъқул, Карим энди гапга оғиз жуфтлаган эди, Жақиев унинг елкасидан ушлаб ўзига қаратди:

— Сен ҳамюртинг Бакировни назарда тутдингми?

Бу савол ўққа айланиб Каримнинг бўғзига қадалди. У сесканиб кетди. Энди гишт қолипдан кўчган, ҳақиқатни айтмай иложи йўқ эди. Шунинг учун Карим бош ирғаб, юзини тескари бурди.

— Узинг ўйлаб топдингми бу гапни?— Жақиевнинг овозида дағаллик сезилди.— Сен олов билан ўйнашма, бола. Бунақа айбнома билан ҳазиллашиб бўлмайди.

— Нима, мен эсимни еб қўйибманми? Буні Ваня Рябчиков ўлими олдидан айтди.

Жақиев Каримнинг гапларини бўлмайд эшитди. Ғазабдан ҳансиради, трубкасини ғажиб ташлагудек тишлади. Унинг бу аҳволини кўриб Карим сирни ошкора қилганидан ўкинди. Жақиев бир нуқтага тикилганча узоқ ўтирди. Кейин бошини кўтарди-да, қирғизчалаб сўкинди.

— Топиб келган янгилигинг меъдани хира қилишдан бошқа нарсага ярамайди,— деди у ниҳоят ўзини бир оз босиб олиб.— Бу гапни менга айтишга айтдинг, бўлди, бошқа оғиз оча кўрма. Очигини айтсам, мен ҳам унинг беморлигидан шубҳаланган эдим. Аммо ҳозир бу гапларни каллангдан чиқариб ташла. Омон бўлсак, ҳали оқ-қорани ажратиб оламиз.

Бу гапдан кейин Карим юрагидаги тошнинг эриб кетганини ҳис қилди. Чуқур тин олиб шинелига ўранди.

— Юракни безовта қилиб қўйдинг, бола. Янгилигинг ўлганнинг устига тепган бўлди. Ҳай, майли, ухлай олсанг, ҳордигингни чиқаравер.

Карим ўзи ҳам кутмаган ҳолда тезда уйқуга кетди. Бироқ ёмон туш кўриб, тўлганиб чиқди. Дам юраги шувиллаб, тубсиз жарликка қулайди, энди ўлдим деганда, мирза диккакдек бир туки ҳам тўкилмай туриб қолади. Замбараклар тинмай гумбурайди, автоматлар тириллайди. Баданларига ўқ санчилади-ю, қон чиқмайди. Қўрқиб қочади. Шу пайт юзи қонга бўялган Рябчиков рўпарасига чиқади-да, мазах қилиб ку-

лади. Кейин итга дуч келади. Автоматини отай деса, қўлини қимирлата олмайди. Ит ириллаш ўрнига худди кулганга ўхшайди... Шу ерга келганда уйғониб кетди. Худди чиғириқдан чиққандек бадани зирқиради, ичкийимлари тердан ҳўл бўлиб кетибди. Қўли эса автоматни чангаллаб олган. Сал нарида кимнингдир шивирлаганини эшитиб, қулоғини динг қилди.

— Кечаги сабантўйни эшитганмидинг? Тўйбоши ўзимизнинг Чукреев экан.

«Толкунов қайтибди», деб ўйлади Карим кўзларини очмай.

— Қандай хабар қилибди?

«Жақиев ухламаган экан-да?» ўйлади Карим.

— Қалови топилса қор ҳам ёнар экан. Чукреев бўлади-ю, қўл қовуштириб турармиди. Рацияни немисларнинг ўзидан тортиб олибди. Куппа-кундузи штаб машинасига ҳужум қилибди. Мана энди ҳам омад йўқ нарса, деб кўр-чи.

— Танк йиғилган жарни қаердан билибди?

— Ҳамма гап шунда-да. Улар бизни жарнинг у томонида излашган экан. Артиллериячиларимиз ўқ очиши билан Чукреев рацияни қучоқлаб олиб ўпибди. Хуллас, сафарим беҳуда кетмади. Энди мен жиндек мизғиб олай. Туни билан бўларим бўлди.

ЕШИНГ НЕЧАДА, ЖАНГЧИ?

Карим кўзини очишга эриниб ётиб, яна ухлаб қолди. Бу сафар даҳшатли туш кўрмади. Уйғониб қараса, қуёш тиккага келиб қолибди. Атрофни қушлар чуғури босган. Ердан енгил ҳовур кўтарилади. Қароргоҳ оёққа қалққан. Баъзилар атрофга хавотир билан қарашади. Толкунов ётган ердан икки қадам нарида тўпланган беш-олти жангчи эса ниманидир муҳокама қилади. Толкунов бу гўнғир-гўнғирлардан уйғониб, кўзларини аранг очганча эснаб, керишди. Кейин бир сесканди-да, баҳслашаётганларга норози қиёфада қаради.

— Нима бало, уяларингдан илон чиқдимиди, мунча тинчларинг бузилмаса?

Жангчилардан бири унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Ие, сен ўзинг осмондан тушдингми? — деди у.

— Десантчи осмондан тушмай ердан чиқарми-ди,— деди бошқаси гапни илиб.

Тўпланганларнинг хавотирли юзига кулги югурди.

— Ҳа, бўпти, гапни айлантирма.

— Офат одамга соядек илашиб юради. Тонгда омадинг, юришмадимми, оқшомдан умид қилма, деб тўғри айтишган экан. Ишнинг пачаваси чиқиб қолди, сержант...— Жангчи бўлган гапни бир бошдан ҳикоя қила кетди.

...Тонгда майор икки автоматчини ёнига олиб разведкага борибди. Аскарларнинг гапига қараганда у харитани узоқ ўрганибди. Улар паноҳ топган ўрмон яхлит эмас, аксинча, ботқоқликлар, ялангликлар, жарликлар билан бўлинган лахтак-лухтақдан иборат экан. Майор мана шундан хавотирга тушиб, тахминларни текшириш учун шахсан ўзи разведкага чиқибди.

Ўрмон этагига чиққач, майор дарахт панасига ётиб олиб рўпарадаги мўъжаз қишлоқни кузата бошлабди. Қишлоқ билан улар ётган ернинг ораси айтарли узоқ эмас, дурбиндан қараганда ҳатто ниқобланган машиналарнинг номерлари ҳам кўринар экан. Баъзи мўрилардан эринибгина тутун чиқаётган қишлоқ жимжит. На бир овоз, на бир ҳаракат бор экан. Шу пайт кўчада ўн чоғли немис кўриниб, қишлоқ этагидаги сарой томонга кела бошлабди. Ана шунда майор ҳеч кутилмаганда «Итдан тарқаганлар!» деб сўкинибди-да, мерганлик милтигидан ўқ узибди. Немислардан бири қорнини чангаллаб йиқилибди. Лекин шу заҳоти сарой томида пулемёт тариллабди. Ўқлар визиллаб учиб тепаларидаги сурхчаларни шарт-шурт уза бошлабди. Майорни кузатиб келган автоматчиларнинг бири кўкрагини ушлаб бир типирчилабди-ю, тинчибди. Бошқа бир дайди ўқ иккинчиси қўлидаги автоматнинг қўндоғини кемириб кетибди. Майор «Ўрмонга!» деб бақирибдию чекинибди. Аммо уни ҳам ўқ қувиб етибди...

...Хуллас, жангчиларнинг хавотири бежиз эмас эди. Толкунов ўрнидан туриб майорнинг чайласи томон юрди. Юзлари оқариб кетган майор чайла олдида, ўт устида тишини тишига босганча ётарди. Унинг қора кўзларида ҳам дард, ҳам пушаймон азоби бор эди. Толкунов унга аламли бир ачиниш билан тикилди. «Бунақанги бефаросат одам қандай қилиб шу да-

ражага кўтарилди экан? Фақат жиннигина разведкада ўт очиши мумкин...»

Таня майорнинг ярасини боғлаб ўрнидан турди. Майор афтини буриштирди.

— Ишқилиб, инфекция тушмадими?..

— Ўртоқ майор, бас энди, бўлди қилинг,— деди тоқати тоқ бўлган ҳамшира.— Бу ерда мендан бўлак медик йўқ. Сал уялсангиз бўларди.

— Врач чақириш керак,— деди Толкуновга эргашиб келган Жақиев.— Рация шунақа пайтда иш бермаса, кимга кераги бор унинг.

Майор бу гапни эшитдими ё ўзини эшитмаганга солдими, ҳар нечук индамади. Кейин бирдан кўзини очиб ўшқирди:

— Нима, бу ерда маймун ўйнатяптими? Тарқалинг! Офицерлар ҳузуримга келсин. Толкунов, сиз ҳам қолинг.

Гуруҳда мавжуд офицерлардан бири кўкрагидан яраланган, иситма оташида ҳануз жанг қилар, алаҳсираб: «Транспортёрни мўлжалла!», «Сергей, орқадан!», «Яхши!», «Қаёққа?» деб бақирарди. Танянинг тахминича, у тонгга етолмасди. Врач бўлганда балки бир илож қилармиди... Хуллас, бу офицер майор ҳузурига келадиган даражада эмасди. Гуруҳдаги иккинчи офицер — озгин, кўзойнакли кичик лейтенант индамай келиб майорнинг ёнига ўтирди. Қисм штабининг таржимони бўлган бу йигит кечаги жангда насибасини олган, бўйни бинт билан боғланган эди. Ўз автоматидан айрилиб, ўлжа «шмайсер» билан қуролланганди.

— Ҳа, лейтенант, ишсиз қолдингми?— деди унга майор.

— Ишсиз қолганим йўқ, майор,— деди у кўзойнагини тўғрилаган бўлиб.— Урушда бекор қоладиган аҳмоқ йўқ, жанг қиламиз энди...

— Бу гапинг ҳам тўғри. Яқинроқ келинглар, ўртоқлар, гапириш оғир...

...Толкунов Жақиев билан Каримнинг олдига хўмрайган бир ҳолда кириб келди. Дўстларини савол назари билан қараб турганларини кўриб бирдан ёрилди.

— Чироқ ёқиб қидирсанг ҳам бу майорнинг миясидан заррача ақл тополмайсан. «Фрицларнинг жиғига тегманг, жангчиларни эҳтиёт қилинг, ўзимизникиларнинг келишини кутинг». Тамом, билган гапи шу.

Тўтига ўхшаб қайтараверади. Йўқ, унинг эси жойида эмас. Жинни-минни бўлган. Гап уқмайди. «Ахир, жанггоҳ ўргатилган қуш эмаски, ҳуштак чалсангиз етиб келса, унинг ғарбга қараб силжишига биз ҳам туртки берайлик-да. Немисларни оёғи қуйган товуқдек типирчилаб қоладиган қилиб бир қийратайлик. Шу иш қўлимиздан келмаса, десантчи деган номимиз икки пулга қиммат-ку?» десам, яна кўзини лўқ қилиб: «Мумкин эмас», дейди.

Сержант шундай деб тупурди-да, хумордан чиққандек тинчиди. Кейин қароргоҳни айланиб чиқди. Бекорчиликдан нима қиларини билмаётган десантчилар тўп-тўп бўлиб гуруннга берилган эди.

— Қароргоҳ учун топган ерларини қаранглар буларнинг,— деди Толкунов бўғилиб.— Ҳаммамизни тинчитиб учун ўнта ақлли автоматчи кифоя. Соқчи дегани пашша қўришга ҳам ярамайди. Ёнгинасидан ўтсам ҳам сезишмади меровлар. Ярадорларни ўрмон ичкарасига яшириш лозим. Моғор босиб ётмай, жанг қилишимиз керак.

— Сен худди генералга ўхшаб гапирадиган бўлиб қолибсан,— деди Жақиев кулимсираб.

— Генералнинг йўриғи бошқа, бизники бошқа...

Толкунов яна бир сидра бўғилиб сўкинганч, отрядга командир этиб тайинланганини истамайгина айтди. Отрядни бошқариш взводга командирлик қилишдан ўн чандон оғир экани ҳатто Каримга ҳам маълум эди. Толкунов эса пилоткасини тўғрилаб, гимнастёркасини тортиб тузатган бўлди-да, шахдам юриб яланглик ўртасига борди.

— Сафлан!

Сержантнинг буйруғи эшитилган он ҳамма қароргоҳ томон ошиқди. Толкунов аввалига қурооларни бирма-бир текшириб чиқди. Сўнг отряд учга бўлинди. Ана шунда қурол масаласида келишмовчилик чиқди. Толкунов бу масалани ҳам ҳал қилиб, қурооларни тенг учга ажратиб тақсимлади.

Жақиев бош бўлган гуруҳга жангчиларни озиқ-овқат билан таъминлаш, кичик лейтенант бош бўлган гуруҳга қароргоҳни қўриқлаш, ёши бир қадар ўтиб қолган сержант Сергеев гуруҳига эса сафарга отлашни вазифаси топширилди.

Хатти-ҳаракатдаги, гап-сўздаги вазминлик, қатъ-

ийлик, ишонч Толкуновнинг аниқ мақсади борлигини аён қилиб турарди. Карим Сергеев гуруҳида сафарга чиқиш иштиёқида ёниб, Толкуновга ялинмоқчи эди, сержант оғиз очиргани ҳам қўймади.

— Аммангнинг уйдаамисан ё армиядамисан? — деди у баджаҳллик билан. — Десантга олганимиз учун раҳмат десанг-чи. Қани, бор жойингга!

Каримнинг бўйсунишдан ўзга иложи йўқ эди. Улар вақт ўтказмай йўлга отландилар. Карим одати бўйича Жақиевдан ажралмасликка ҳаракат қилади. Хас-хашак оёқлари остида аста шитирларди. Улар ҳар бир товушга зийраклик билан қулоқ тутиб, қишлоқ томон боришади. «Овқат — жангчининг энг муҳим қуроли», деб Толкунов бекорга айтмади. Бўш қоп тик турмайди. Оч аскарнинг жанг қилиши қайга борарди. Бир томондан қопчиқларнинг таги кўриниб қолди. Шундай экан, ғоят муҳим топшириқни адо этгани кетишяпти, Карим ўзини шундай фикрлар билан овутиб борди.

Топшириқ муҳимликка муҳим-а, аммо уни қандай бажаришади? Жақиев уларни қаёққа бошлаяпти? Немиснинг озиқ-овқат карвонини тўсмоқчимми? Қани ўша карвон? Қаердан ўтади у? Жақиев худди қадрдон уйига кетаётгандек алангламасдан боряпти. Бирон нимани билса керакки, тўхтамай, маслаҳат қилмай юряпти. Яна олти чақиримча юришгач, суви тиниқ кўлча бўйидаги қишлоқ рўпарасидан чиқишди. Жақиев йўл-йўлакай соқчи қўйиб, жарга тушди. Жарликдан юриш янада оғир, ғовлаган қариқиз, арғувон ниҳоллари, қичитқи ўт ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб чакалакка айланган, қўзиқоринлар эса плёдаларга қарши қўйилувчи минадек сачраб кетганди. Икки-уч қадам қўймаслариданоқ тиззаларига қадар лойга ботдилар.

— Ажиналар худди шунақа ерларга ин қўйса керак, — деди терга ботган Жақиев олдинда йўл очиб борар экан.

Унинг гапини ҳеч ким тасдиқламади. Чунки бу оғир йўлда ҳолдан тойган аскар учун гап ҳам ортиқчалик қиларди. Каримнинг назарида керагидан ортиқ юришгандек эди. Жақиев эса тўхташни ҳали-бери ўйламасди. Ниҳоят, у чапга бурилиб юқорига кўтарилди-да, «келдик», деб ўтирди.

Жангчилар буталарни пана қилиб ётиб, қишлоқ томон қарадилар. Бу қишлоқ ҳам жанггоҳ атрофидаги бўлак бошпаналар сингари кимсасиз ва ғариб кўри-нарди. Фақат улардан етмиш қадам наридаги уйда, тирик жон борлигидан дарак бериб, мўридан тутун ўрларди. Уйнинг дарчалари берк, ҳовлида одам кўринмайди. Фақат эшик ёнидаги ёғоч курсида ҳурпайган мушук офтобда тобланиб ўтирибди.

Ярим соатча нафас ютиб жим ётдилар. Уй олдида одам зоти кўринмади. Жақиев шерикларига: «Бирон гап бўлса ўт очиб, пана қиласизлар», деб тайинлади-да, ғоят чаққонлик билан, ҳатто бирон сурхчани қи-мирлатмай уй томон эмаклаб кетди. Уйга яқинлаш-гач, бошини кўтариб аланглади. Кейин автоматини шай қилиб ушлаганча сакраб туриб эшик олдида пай-до бўлди. Мушук бехос пайдо бўлган шарпадан чў-чиб ўзини қайси бир туйнукка урди. Жақиев яна атрофга аланглади-да, эшикни тақиллатди. Ичкари-дан қадам товуши келди шекилли, ўзини четга олди. Эшик қия очилиб, озгин чолнинг гавдаси кўринди. Жақиев қўлларини пахса қилиб унга ниманидир уқ-тирди. Кейин жар томонни кўрсатди. Қария «маъқул» ишорасини қилгач, шериклари ёнига қайтди.

«Бизнинг Гатов бобога ўхшар экан»,— деб ўйлади Карим худди бунинг аҳамияти бордек.— Фақат ёши сал улугроқ кўринади. Кейин бў чол жуда ориқ экан». Қария узоқ куттирмади. Бир неча дақиқа ўтмай яна эшик бўсағасида кўринди. Атрофга аланглаб қаради. Кейин тиззасига қадар тушувчи чакмонининг тугма-ларини қадаганча жар томон юрди. Десангчиларни кўриб тараддудсиз, худди қадрдонларини кўргандек бирма-бир омонлашди. У йигитлар билан гаплашар экан, автоматларини ушлаб қўярди.

— Ёқяптими?— деди Жақиев унинг қизиқишини сезиб.

Қария худди шу саволни кутиб тургандек, Жақи-евнинг гапи оғзидан чиқмай ёқасига ёпиштирди.

— Бу-ку автомат, ҳатто хотинларнинг ҳам юз-кўзига қараб бир нима дейиш қийин. Аввал татиб кў-риш керак...

Жангчилар бу ҳозиржавобликдан қойил қолиб кулдилар. Жақиев муддаога кўчмоқчи эди, қария яна гапини оғзидан олди.

— Пича гафлатда қолдинлар, ўғлонларим,— деди у таъна оҳангида.— Немис занғар эпчиллик қилди. Уримни пойлаб туриб ҳаммаёқни шипириб кетди.

Қариянинг гапига қараганда бу атрофда озиқ-овқат омбори йўқ экан. Қишлоқда қолган фрицларга кунда икки маҳал қаёқдандир тайёр овқат олиб келишаркан.

— Хуллас, жон керак бўлса, уларни бир силкиб кўринглар,— деди қария Жақиевнинг автоматига имо қилиб.— Оғзимиздаги луқмани ҳам беришга тайёр эдигу, бироқ иложимиз қанча. Лекин бир йўли бор. Оқсоқолни сиқувга олсангиз, балки униб қолар. Уни шу ерга олиб келиш керак.

— Оқсоқолними? Бу ерга келармиди?

— Келмай кўрсин-чи. Чўлоқлигига ҳам қарамай учиб келиб оёқларингга йиқилар. Аммо жуда айёр у ҳароми. Урушдан илгари раис ҳам бўлган.

Қария десантчиларга: «Сизлар ўрмонга яшириниб туринглар, мен оқсоқолни бошлаб келаман», деб изига қайтди. Десантчилар қариянинг гапига унча ишонқирашмаса ҳам, айтилган жойда кута бошлашди. Орадан ярим соат ўтмай буталар ортида аввал қариянинг озғин гавдаси кўринди. Кейин қора соқолли, бўй-баста келишган, лекин чап томонга қаттиқ оқсаб юрувчи одам кўринди.

— Отахон, сизни тўғри немисларнинг қўлига топшириб юборади, деб қўрққан эдик,— деди Жақиев уни қаршилар экан.

Қария нимадир деб тўнғиллаб қўйди-да, қўйнидан олма чиқариб, йигитларга бўлашди.

Жақиев оқсоқолга хўмрайиб қараб қўйди. Кейин гапни чўзиб ўтирмай: «Томоқ керак», деб муддаога кўча қолди.

Оқсоқол, қария айтгандек, десантчилар олдида ўзини йўқотиб қўймади, аксинча, эркин тутди. Жақиевнинг талабини эшитгандан кейин ҳам жавобга ошиқмади. Соқолини оҳиста силаб ўйланди. Кейин майиб оёғини узатиб қовжираган ўт устига ўтирди.

— Неча кишилик овқат керак?— деди оқсоқол нигоҳини Жақиевга қадаб.

— Буниси билан ишинг бўлмасин. Бунинг айёрлигини қаранг, нимани сўрашни билади бу туллак,— де-

ди қария хирилдоқ овозини кўтариб.— Бунинг тузо-
гига тушма, болам, дарров немисларга етказди.

— Платон бобо, қовоқарига ўхшаб гўнғиллайвер-
манг,— деди оқсоқол қўл силтаб.— Одамларинг ўнта
бўлса ҳам, юзта бўлса ҳам бир қоп жўхоридан ортиқ
наrsa беролмайман. Қўлим калта, иложим йўқ.

Оқсоқолнинг ўзини дадил тутиши, бошқа оқсоқол-
ларга ўхшаб титраб-қақшамаслиги десантчиларни ўй-
лантириб қўйди. Қария эса бу гапдан кейин ўзини
тутолмай қолди. Оқсоқолга яқинлашди-да, қуруқша-
ган, қоқсуяк қўлини мушт қилиб тугиб, унинг тумшу-
гига тиради.

— Бир қоп жўхори дейсанми? Қани, каллангни иш-
латиб яна ўйлаб кўр-чи, балки яна бирон нарса қў-
шарсан,— деди чол тупук сачратиб.— Хўш, тўнғиз
қўпгур, эсладингни?

Оқсоқол қаргадек патларини ҳурпайтириб бақи-
раётган чолга истеҳзо билан кулиб қаради. Қария жа-
воб кутмай, чўнқайиб ўтирди-да, иккала кўрсаткич
бармоғини пешонасига ниқтади.

— Ҳали ҳам тушунмаялсанми? Петро Онуфрич,
ўзингни гўлликка солма. Буларни алдасанг ҳам, мени
лақиллатолмайсан. Немисларнинг кетини ялайвериб
хотиранг фаромушлашган бўлса, эсингга солиб қўя
қолай. Гапнинг қисқаси — буқангни ҳам ҳайдаб ке-
ласан.

— Тўхтанг-чи, отахон,— деди Жақиев қарияни
тинчлатиш учун елкасига оҳиста қўлини қўйиб,—
қолган гапни ўзимиз гаплашамиз. Гап бундай... граж-
данин...

— Жаноб денг, у шунга ўрганиб қолган,— деди
чол гапга суқулиб.

— Жаноб бўлса ўзига. Бизга жаноб ҳам эмас,
ўртоқ ҳам эмас. Хўш, гражданин, буқангиз борлигини
биздан яширибсиз-да, а?

Маҳмуд аввал ҳам бир-икки оқсоқолни сўроқ қил-
ган, аммо бу сафар буйруқ оҳангида, баланддан гап-
лашишга нимадир ҳалақит бераётган эди. Ўзи ҳам сез-
маган ҳолда оқсоқол билан мулоим суҳбат қура
бошлаганди.

— Буқамиш... Бу чол устимдан мағзава ағдаря-
ти. Шу тангадек қишлоқда товуқни яшириш қийин-
ку, буқани беркитиб бўларканми?

Оқсоқол бошқа гапим йўқ, дегандек ўрнидан туришга чоғланган эди, елкасида автоматчиларнинг кўлини сезиб, қайтиб ўтирди. Шунда ҳам ҳаяжонланмай тамаки чиқариб цигара ўради.

— Ўртоқ командир, лақиллатяпти, худо ҳаққи, алдаяпти. Ишонманг бу гапларига, — деди қария бўш келмай.

— Сен одам эмас, тешик тоғоранинг ўзгинаси-сан! — Паймонаси тўлган оқсоқол бўғилиб, шундай деди-да, ўрнидан туриб кетди. Жангчилар шошиб унинг биладиган ушлашди. — Кўйворсаларинг-чи, мен қаёққа борардим. — У шундай деб кўлини силтади. Кейин чолга юзланди. — Тилингга тирсак чиқадигану, худо раҳмингни еб омон сақлаб юрибди сени. Исковичдан фарқинг қолмабди. Ушанинг ҳам ҳидини олган экансан-да, а?

Қариянинг чеҳрасига ғолиб одамнинг кулгиси югурди. У мамнуният билан соқолини силаб қўйди.

— Платоннинг кўзлари ҳали ҳам зийрак. Ҳатто қаерга яширганингни ҳам айтиб беришим мумкин. Сен мени искович деяпсану. аслида ўзинг бедазорга боғланган итнинг нақ ўзисан. Ўзинг ҳам емайсан, бировга ҳам бермайсан. Немислардан яширганинг-ку дуруст, ўзимизникиларга ҳам бермай, ёлғиз ўзинг емоқчимисан гўштни. Эҳтиёт бўл, яна тешиб чиқмасин.

Оқсоқол худди хира пашшани ҳайдагандек, жаҳл билан қўл силтади-да, икки ҳамқишлоқнинг айтишувини ҳам ҳайронлик, ҳам ҳушёрлик билан тинглаётган десантчиларга ўтирилди.

— Ўртоқлар, гапнинг очиғи..

— Вой, жодугар-ей, уялмасдан «ўртоқлар» дейдими? Сенинг ўртоқларинг ҳов анови ерда... Сенга ўртоқ бўлишга ваҳший бўри ҳам ҳазар қилади.

— Отахон, бас қилинг, — деди жангчилардан бири беҳуда баҳса тезроқ яқун ясамоқчи бўлиб.

— Ростдан ҳам буқани асраяпман. Лекин отсангиз ҳам, оссангиз ҳам уни сизларга бермайман, — деди оқсоқол. Кейин ҳаяжонланганидан русча-украинча сўзларни аралаштириб тез-тез тушунтира бошлади. Ҳозирги вазминликдан унда асар ҳам қолмади.

— Буқа меники эмас, колхозники. Уни сўйиб ё бир кун тўясизлар, ё икки кун. Колхоз эса ноёб буқасидан ажралади. Қирқ биринчи йилда атайин Архан-

гельска бориб олиб келганмиз. Молнинг наслини яхшилашимиз керак. Ахир, бу буқа хашаки эмас, наслдор, ноёб зот.

— Аввал ўзингнинг наслигни тозалаш керак,— деди чол яна бетоқатланиб.— Бўйнингга сиртмоқ солиб ҳамма қилғиликларинг учун жавоб беришга мажбур қилиш керак.

— Вақти келса жавоб ҳам берамиз,— деди оқсоқол яна вазмин оҳангга кўчиб.— Энди мен борай, қош қорайиши билан жўхорини олиб келамиз. Йўқдан кўра бор, ҳар ҳолда қорин тўйғизса бўлади. Фақат туз йўқ. Ўзинглар бир иложини қиларсизлар.

Жангчилар бу гапдан кейин: «Бир қоп жўхори билан бизни аҳмоқ қилиб кетмоқчимисан», деган маънода автоматларини ўқталиб, уни яна жойига қайтаришди. Оқсоқолни диққат билан кузатаётган Жақиев трубкасини оғзидан олди-да, қўл кўтарди.

— Жим, ҳовлиқманглар!— У шундай деб йиғиларни тинчитгач, оқсоқолга юзланди.— Қишлоқдаги вазият қандай?

— Қишлоғимизнинг ҳаловатини кўп ҳам бузишга ётгани йўқ. Лекин уч кун бурун қирқтача эсасчи қолдиришди. Ҳаммасида ит бор. Миномётлари ҳам кўп. Уйларга жойлашишмади. Афтидан, ўрмонни бир тозалаб чиқиш ниятлари борга ўхшайди.

— Қачон? — деб сўради жангчилардан бири.

— Бориб сўра-чи, айтишармикан,— деди оқсоқол истеҳзо билан кулиб.— Тунов куни жияним олти чақирим наридаги қишлоққа бориб келди. У ерда ҳам аҳвол шунақа экан. Олдинги маррадаги иккита автоматчилар взводини қайтаришибди. Қанақадир парашютчилар, десантчилар ҳақида гап-сўз юрибди. Уша десантчилар сиз эмасми?

— Нима эди?

— Сиз мўмин-қобил, қўй оғзидан чўп олмайдиган эдамга ўхшайсиз. Немислар нимангиздан қўрқиб гипирчилаб қолишган экан, шунга ҳайронман.

Бу сўзлар ўққа айланиб, нақ Жақиевнинг кўкраги-га қадалди. Аччиғини базўр босиб, оқсоқолга тикилди. Унинг соқол-мўйлови ортида беркинган лабларидаги истеҳзоли табассумни сезиб, билагидан ушлади.

— Ҳали шунақами, қани, четроққа чиқиб бир отамлашайлик, бўлмаса...

Уларнинг қораси буталар орасида кўздан йўқолди. Анчадан кейин Жақиевнинг ўзи ёлғиз қайтди. Унинг юриши вазмин, қисик кўзлари эса хиёл чақнарди. Афтидан, кўп қийинчиликлардан сўнг ниҳоят сайдининг изига тушган овчига ўхшарди.

Йигитлар буталар орасидан оқсоқол ҳам чиқиб қолар, деган фикрда бир оз қараб турдилар. Шарпа сезилавермагач, ҳамманинг савол назари Жақиевга қаралди.

— Оқсоқол қани? — деб сўради Карим.

— Кетди, — деди Жақиев бамайлихотирлик билан.

— Чакки қилибсан, — деди кимдир аччиқланиб.

Маҳмуд индамади.

Кузнинг қисқа куни поёнига етай деб қолди. Қуёш уфққа бош қўйди. Дарахтлар унинг ожиз нурларини тўсиб қўйиши билан жардан баданни жунжиктирувчи ел турди. Урмон шубҳали сукунат ихтиёрига берилди. Агар диққат билан қулоқ тutilса, узоқлардан келаётган гумбурлаш овозларини эшитиш мумкин. Аммо бу овозлар десантчиларни заррача ҳам ташвишга солмасди. Улар учун шу яқин атрофдаги шохнинг синиши ёки шитирлаши хавфлироқ туюларди. Шундай овоз эшитилиши билан бир қўл беихтиёр ханжарга, бошқаси автомат тепкисига югуради. Айниқса, оқсоқолдан шубҳаланган жангчиларнинг хавотири бисёр эди. Жақиев йигитлардаги бу хавотир булутини тарқатиш учун атайин баланд овозда гап бошлади:

— Пайғамбарлар жаннатнинг сифатини шу ўрмонлардан олишган бўлса керак, нима дедингиз. Гузаллигини қаранг. Қараб кўз тўймайди. Урушдан кейин бу ерларни хотиржам зиёрат қилгани атайин келаман. Сал нарида — Каневда Тарас Шевченконинг қабри бор. Итваччалар бу қабрни ҳам топтагандир...

— Ҳой, командир, эсингни едингми, нимага қичқирасан? — деди десантчилардан бири сапчиб туриб.

— Сен жilовингни сал бўш қўй. Юрагингнинг дуқиллаши шу ерга ҳам эшитилляпти. Одамга ўхшаб чуқурроқ нафас олаверсанг-чи, мунча биқинасан. Сен намунча автоматга ёпишиб олдинг? Бармоқларинггача оқариб кетибди, — деди Жақиев ярим ҳазил, ярим чин қилиб. У яна бир нарса демоқчи эди, қароргоҳга жўнатган алоқачиси келиб четга тортди.

Карим қанчалик бош қотирмасин, Жақиевнинг

хатти-ҳаракатига тушунмади. У фақат бир нарсани — бу ерда жўхори кутиб ётишмаётганини англади. Ҳар қолда Жақиев бир қоп жўхорини шунча кутмайди, қароргоҳга ҳам бекорга алоқачи жўнатмайди. У ҳам ўзига яраша айёр. Олдиндан сир бой бергиси йўқ. Лекин асп юриш қиламан, деб доғда қолмаса бўлгани. Оқсоқолни бекор қўйиб юборибди-да. Ҳали у туллак жўхори ўрнига немисларни бошлаб келмаса гўрга эди. Бу ерлар унга беш қўлдек маълум. Пайт пойлайди-да, десантчилар кутмаган томондан таппа босади. Агар Жақиевнинг ўрнида Карим бўлганда аввал буқасини тортиб олиб, кейин ўзини майорга, йўқ, яхшиси Толкуновга рўпара қиларди...

Карим шундай хаёлга берилиб ўтирганда қаршисида беҳосдан Жақиев билан... Толкунов пайдо бўлди. Бошини тоза бинт билан боғлаган сержант йигитлар билан саломлашиб, буталар томонга юрди.

— Соқчи қўйиб яхши қилибсан,— деди Толкунов йўл-йўлакай.

«Толкунов келдими, демак, олатасир бўлади», деб ўйлади Карим ўзича қувониб.

Барча соқчиларни айланиб чиқишгач, икки сержант холироқ жойга бориб ерга харита ёздилар-да, уни қўл фонари билан ёритиб пичир-пичир қилиб маслаҳатлашдилар. Кейин харитани тахлаб десантчиларга яқинлашдилар. Бу орада қароргоҳда қолган жангчилар ҳам келиб қўшилдилар. Бирдан улар тўпланган ерда оқсоқол пайдо бўлди. Карим унинг қаердан чиқиб келганини сезмай ҳам қолди. Оқсоқол ортидан бўйнига немис автоматини осган, катта-катта қоп орқалаган уч киши ҳам келди.

Қопларни бир-бирига суяб қўйгач, уларнинг бири Толкуновга яқинлашиб қўл узатди.

— Арсеней Гай, яширин райкомданман,— деди у Толкуновнинг қўлини сиқиб, кейин нимадир дейишга чоғланган Фёдорнинг гапини оғзидан олди.— Билман, сержант, ҳамма нарсадан хабарим бор. Мен шунчаки бу азаматларни йўқлаб ўтай, дедим. Йигитларнинг кўриниши чакки эмас, кайфиятлари жангсвар. Бизга худди шуниси керак. Энди ўртоқлар, гапни қисқа қилганда, ҳозир янги ҳаракат режаси тузилди. Хабаринглар бор, десант ташлаш унча муваффақли чиқмади. Энди сиз атроф қишлоқлардаги жазо бў-

рядларини йўқ қилиб, душманнинг эътиборини асосий кучлардан чалғитишингиз керак. Енгил ғалабага умид қилманглар. Жазо отрядининг ярмиси эсэсчилар. Лекин шундай экан, деб тушкунликка ҳам тушманглар. Биз ҳам қараб турмаймиз. Шимол томонни биз ўз зиммамизга оламиз. Эшитишимча, Горпишчевони мўлжал қилганга ўхшайсиз, а. Айни муддао. Узимизнинг қўлимиз калталиқ қилиб турувди. Қолган гагларни ўртоқ Василенко билан ҳал қиласизлар,— вакил ҳаммани ҳайратда қолдириб оқсоқолга қараб юзланди-да, кулиб қўйди: — Марҳамат, танишинг. Айтмоқчи, сизлар танишиб олишга улгургансизлар-ку, а?..

— Бизга врач керак. Оғир ярадоримиз бор,— деди Жақиев унга жавобан.

— Эртага... Ҳа, бу масала билан эртага шуғулланамиз. Ярадорларни бизнинг қароргоҳга кўчириш керак.

У шундай деб оқсоқол билан қучоқлашиб хайрлашди. Ёнида турган жингалақ сочли, башанг партизан йигитча қўл ташлади. Кейин бошқалар билан хайр-хўшлашиб, жангчиларга таъзим қилди. Сўнг бетоқатлик билан соатига қараётган ҳамроҳига қўшилди-да, қоронғилиқ қаърига сингиб кетди.

— Мана, командир, ваъданинг устидан чиқиб, жўхори олиб келдик,— деди Василенко жилмайиб.— Озгина нон, озгина мой ҳам топдик. Немислардан ўн банкача гўштли консерва қарз олдик. Ҳали бу қарзни қайтаришимиз керак.

Бу гапни эшитиб жангчилар чехрасига кулги югурди.

— Мана бунга оқсоқол деса бўлади,— деди десантчилардан бири фахрини яшира олмай.

— Икки йил немиснинг шундай тумшуғи остидан колхоз буқасини асраганини айтинг,— деди иккинчиси ҳайрат билан бош чайқаб.

— Оёғи чўлоқ бўлгани билан, калласи бутун экан...

— Бўпти, гапни бас қилинглар,— деди Фёдор. Ёни очди-да, ҳар бир жангчига иккитадан қайнаган сўта бериб, қолганини қароргоҳга жўнатди. Соатига қараб олгач: «Ярим соатдан кейин бош-иймиз», деб эълон қилди.

Рухлари кўтарилган жангчилар дони тўлиқ сўталарни кавшаганча тўп-тўп бўлиб гурунг бошладилар. Шу пайт қайдандир Платон бобо пайдо бўлди. Шошиб-нишиб биротарини дарахтга суяди-да, оқсоқол қаршига бориб тиз чўкиб тавба қила бошлади:

— Петро Онуфрич, Исо пайгамбаримиз ҳаққи, мен қари аҳмоққа қаҳринг келмасин. Аммо ўзинг ҳам ўлгудек айёр экансан. Мен ўзимни зийрак, десам, мени ҳам лақиллатибсан-а? Бу дунёда сендан ўтадиган айёр топилмаса керак. Тангрининг ўзи мени гуноҳдан асраган экан. Ахир, неча марта шу милтиқ билан отиб ташлай дедиму шайтонга ҳай бериб, пайсалга солиб келаётган эдим. Немиснинг нозик ерига ким қалампир босяпти экан, деб бошим қотарди. Илондек қўйнига кириб олган экансан-да. Дунёнинг ишларини қара, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеалар юз беряпти-я!

Василенко базўр эгилиб қарияни оёққа турғазди.

— Ҳа, дунёнинг иши чиндан ҳам қизиқ,— деди Василенко кулимсираб.— Баъзи одамлар: «Немиснинг қозонига товуқ ахлатини ташлаганимни ҳеч ким билмайди», деб ҳам юради.

— Йўқ, Петро Онуфрич, бунга менинг алоқам йўқ. Бу Василь Капитенконинг иши.

— Шунақа денг. Шайтон билан «фаришта» оғизбурун ўпишибсизлар-да, а? Қўлга тушсаларинг нима бўларди? Утган йили обер-лейтенантнинг гилдирагини ким тешиб қўйди? Капитенкоми? Душманни бир ёқлик қилайлик, сизлар билан ҳам гаплашамиз. Ўз таъбирингиз билан айтганда, «мукофот»дан қуруқ қолмайсиз. Самогонни ҳам унутмаймиз.

— Петро Онуфрич, самогон ҳайдаш савоб иш. Чунки самогон — танни қизитади. Донни немисга бергандан кўра самогон қилиб қўйиш...— Чол шундай деб айёрона кулди.

— Ие, ҳали эшик тақиллатганимда самогон ҳайдаётган эдингизми?— деди Жақиев Василенкони қўллаб.— Ўзим ҳам айтдим-а, мўридан сал бошқачароқ тутун кўтариляпти деб.

— Бе, шу пайтда самогон ҳайдайдами киши,— деди қария бош чайқаб.— Биротаримга қўрғошчин эритаётгандим. Балки...— Қария айёрона кўз қисиб, уйи томон имлади.— Жиндек қизишиб оларсизлар, а?

Томорқамда икки кади кўмилган. Бораману қайтаман. Бир қултуми ўлганни тирилтиради...

— Бобо, ҳозир эмас, жангдан кейин, — деди Толкунов унинг мақтовларига чек қўйиб.

Жангчилар ҳазил-мутойиба билан қарияни ўраб олиб бири тамаки билан, бири «Беломор» билан сийлади. Платон бобо раҳмат айтиб, битта папиросни эҳтиётлаб олди-да, қулоғига қистирди. Кейин чўнтагидан чарм тамаки халта, сарғайган газета парчаси чиқариб, чаққонлик билан йўғон цигара ўраб тутатди. Ҳавони аччиқ тутун қоплади. Уруш давомида тамакиннинг ҳар хилидан чекиб кўрган десантчилар ҳам чолнинг тамакисидан бурқсиётган тутунга дош беролмай йўталиб, ўзларини четга олдилар.

— Олдингизда туриш учун газ ниқоб туттиш керак экан, бобо, — деди Жақиев йўталиб.

— Балки меникидан татиб кўрасиз? — деди жингалак сочли йигит уларга яқинлашиб. Кейин ичи пўстинли чарм куртқасининг тугмаларини шошилмай очди-да, ич чўнтакдан немис сигаретасини чиқарди. Шу пайт кўпчиликнинг кўзи унинг кўкрагидаги «Жасорати учун» медалига тушди. Каримнинг назарида йигитча худди йигитчи кўз-кўз қилиш учунгина сигарет чиқаргандек бўлди.

Йигитларга немис сигаретаси маъқул тушмади.

— Бу сигаретингдан хашак минг марта яхши, — деди кимдир.

— Бу тамакидан бош ҳам ишдан чиқар экан... Агар кўпроқ чекиб юборсанг, хотин зотини ўйламайдиган бўлиб қолар экансан, — деди иккинчиси кулиб.

Десантчилар партизан йигитчани қуршаб олишди. Ваъзиларнинг бу медалли йигитчага ҳаваси ҳам келди. Карим шу ёшга қадар чекишга қизиқмаган, шунинг учун сигареталар билан иши бўлмай, уни гапга тутди.

— Отинг нима? Нечанчи йилда туғилгансан?

— Максим. Сеники-чи?

— Карим. Неча ёшдасан, деяпман?

— Янги йилда ўн сакизга кираман, — деди Максим ишончсиз оҳангда.

— Бекорларни айтибсан, — деди Платон бобо. — Қанақасига ўн сакизга кирасан? Марҳум Грицко билан Килинанинг тўйи кечагидек эсимда турибди.

Тўйда ичавериб оёқдан қолганман. Грицко минг тўққиз юз йигирма бешинчи йил айна кузда, кампиримнинг оёғи синган маҳалда уйланган эди. Демак, орадан роппа-роса ўн саккиз йил ўтибди. Хўш, бу ёғи неча пулдан тушди энди? Ё сен тўйгача туғилганмидинг?

— Ўзингдан ўзинг нималарни тўқиб чиқарясан,— деди партизан. Чолнинг гапидан кейин у магурлигини йўқотган, болалигига бориб, хафа бўлган эди.

— Ҳа, бўпти, жириллайверма. Медалли бўлсанг ўзингга. Сен аввал менинг ёшимга ет. Аммо қуйиб қўйган Грицконинг ўзи бу. Отаси ҳам ўткир эди. Отанасини худо раҳмат қилсин,— қария шундай деб чўқинди.— Икковини баҳорда ўлдиришди. Максим бағри кенг, азамат йигит бўлди. Ужарлиги ҳам бор: ушлаган еридан кесади. Болалигида худо билади неча марталаб газанда ўт билан савалаганман. Энди адабини еди, десам, йўқ, эртасига яна боғни мўр-малахдек босарди. Боланинг шўх бўлгани яхши-да, ману, туппа-тузук қаҳрамонга айланди қолди!..

«Мен ўн олтидаман. Максим нари борса ўн еттидандир. Маҳмуд билан Фёдор йигирма уч-йигирма тўртларда,— деб ўйлади Карим қариянинг гапларини эшитиб туриб.— Платон бобо тахминан етмишларга боргандир. Шундай бўлса ҳам иссиқ ўрнига сигмай милтиғини олиб бу ерга келибди. Суриштириб келсанг, ёшми, қарими — ҳаммаси жангчи. Бошқирдистон Украинадан анча йироқ. Лекин танклар тилкалаб ташлаган, ёнғинлардан бағри куйган, тўплар зарбидан қарахт бўлган бу ер ҳам меники. Шундай экан, куйиб, кўмирга айланган, қора кийган беваларни эслатувчи адл теракларни, турналар йўлини кесган ўқларни, улар сафидаги бўш ўринларни, покиза самони тўзатиб жанг қилган темир қушларни кўрганда юрак қандай қилиб тинч урсин? Агар уруш бўлмаганда, оқсоқол (Бе, оқсоқол нимаси, колхоз раиси!) қўлига қурол олармиди? Қишлоқ оқсоқли бўлиб немисларга хизмат қилишдек шармандали ишга кўнармиди?»

Максимга қарар экан, Каримнинг вужудида қарам-қарши ҳислар уйғонди. Максимга ҳам ҳаваси, ҳам раҳки келди. Айна чоғда ўз тақдиридан сал нолиди. Бир жиҳатдан қараганда уларнинг тақдири туташ:

иккови ҳам ёш, икковининг ота-онаси шаҳид кетган, иккови ҳам қасос деб қўлига қурол олган. Лекин Максим озми, кўпми қасос олишга улгурган. У эса...

Василенко бу сафар хунук хабар билан қайтди. Эсэсчилар онасини ҳайдаб чиқариб, уйига жойлашиб олибдилар. Ҳовлида рацияли бронетранспортёрлар турган эмиш. Демак, штаб ва бошқа отрядлар ўртасида доимий алоқа ўрнатилган. Яна бир қанча уйларнинг эгалари ҳайдаб, эсэсчиларга бўшатирилган. Соқчилар сони кўпайтирилган.

— Уйимга мутлақо яқинлашиб бўлмайди, — деди Василенко ўйга толиб. — Фақат гарамнинг орқасидаги ботқоқни кесиб ўтиш мукин. Чекимга тушган еримдаги ўрилмаган нашазор тўғри ҳаммомнинг эшигига бориб тақалади. Ботқоқ унча катта эмас-ку, бироқ ўтиш жуда қийин.

— Тунов кунни кесиб қўйган шох-шаббаларингчи? — деди Платон бобо билағонлигини кўз-кўз қилиб.

— Тўғри, — деди Василенко чеҳраси очилиб.

— Мана шу ақлингизга борман-да, бобо. Ҳамма ердан ҳид олишингиз шунақа пайтда асқотади. Лекин шох-шабба устидан юрганда қисирлаб ўликни ҳам уйғотиб юборади-да, шуниси чатоқ.

— Овоз чиқмаслиги учун немисларни чалғитиш керак, — Фёдор шундай деб қарияга қаради.

— Шу ҳам бизга чўт эканми, — деди қария милтиғини силаб. — Бу ёғини менга қўйиб беравер.

— Демак, масала равшан. Биз ботқоққа яқинлашганимиз билан сиз қишлоқ этагида шовқин-сурон кўтарасиз. Мана бу йигит сизга ёрдам беради, — Толкунов шундай деб, десантчилардан бирини қария ихтиёрига топширди.

Жақиевнинг гуруҳига қишлоқнинг у томонидаги блиндажни яксон қилиш топширилди. Улар чакалак оралаб уч-тўрт чақирим йўл юриши, биринчи вазифа адо этилгач, яъни қишлоқда отишма бошланиши билан эсэсчиларга Днепр томондан ҳужум қилиши керак эди.

Гуруҳ турнақатор тизилиб, ўрмон ичига сингиб кетди. Йўлбошловчилик қилаётган Максимнинг айти-

шича, бу уч-тўрт чақирим ўттиз-қирқ чақиримга та-тигулик экан. Улар бир неча чуқур жар кечишлари, энг муҳими, серқатнов йўлни кесиб ўтишлари лозим экан. Белгиланган жойга вақтида етиб бориш учун Жақиев йигитларни шоширди.

Улар сўқмоқни четлаб оралаб, юз-кўзنى шохлардан, буталардан эҳтиёт қилиб боришарди. Жақиев дам карвон бошида, дам охирида пайдо бўлар, «овоз чиқарманглар», деб шивирлаб буйруқ берарди. Унинг бу эҳтиёткорлиги бежиз эмасди. Дам-бадам осмонда тунги овга чиққан бўктаргини эслатиб душман разведкачиси пайдо бўлар, ҳатто шу Яқин атрофдан бегона тилдаги сўзлашувлар ҳам эшитиларди.

Ўрмон хийла сийраклашди. Кўз илғамас сўқмоқ мўъжаз ялангликка олиб чиқди. Сув ўйиб кетган ўпқонларни айланиб ўтгач, яна дарахтзорга кирдилар. Кейин бутазор бошланди. Бир неча қадамдан сўнг тик жар қаршисидан чиқдилар.

Жангчилар тўдаланиб бир жарга, бир шинам бошпана ўрнини ўтаган ўрмонга қарардилар. Урушнинг қаҳрли қонуниятлари на чарчоқларни, на ўлим ваҳмини тан олади. Балки бу тунги жанг минглаб чақиримга чўзилган жанггоҳ тақдирида айтарли бурилиш ясамас, эҳтимол, дайди ўқлар бир қанча йигитнинг ҳаётини юлиб олиб кетар. Шунда ҳам олға юриш зарур. Орқага йўл йўқ!..

Максим нишаброқ жой топди-да, биринчи бўлиб пастга қараб сирпанди. Қолганлар унга эргашдилар. Мудроқ кўлмаклар уйғонди. Оёқ яна лойга ботди. Карим ҳолдан тойиб, ётиб олишга ҳам тайёр бўлиб қолганда кимдир орқадан «Кўприк!» деб шивирлади. У нигоҳини қоронғиликка қадаб, эллик қадамлар нарида оқаринқираб турган кўприкни илғади. «Ҳа, ана, кесилган уюмлар устига ходалар ташланибди...»

Шу пайт икки машина тун сокинлигини поралаб ўтди.

Машина овози узоқлашгач, «Олға» деган бўйруқ берилди.

Жангчилар тирмашиб юқорига чиқдилар. Йўлни кесиб югурдилар, тўғрироғи, энсиз йўлдан арвоқлар каби учиб ўтдилар. Карим улардан ертда қолмасликка тиришиб, қоқилиб йиқилди. Тиззасининг қаттиқ бир нарсага тегиб лат ейишига қарамай, ирғиб туриб ўзи-

ни бутазорга урди. Қадамини тезлатиб йигитларни қувиб ўта бошлади. Тўсатдан тўнка устида бамайлихотир ўтирган одамни кўрдию тўхтаб қолди. Кейин пайтава-сини ўраётган Жақиевни таниб ҳайратланди. Ажаб, у йўлдан қачон ўтиб, бу ерга қачон етиб кела олди экан. Ё машиналар кўринмасдан илгари ўтдимикан?

Командирларнинг хотиржамлиги Каримнинг ҳаяжонини бир қадар босди. Автоматини артиб, қўндоғига ёпишган лойлардан тозаллади. Кейин гранаталарни кўздан кечирди.

— Қалай, бадандан тер чиқдими? — деди Жақиев йигитларга бир-бир қараб. — Максим ўтдими? Қани у?

— Мен шу ердаман. Йўлни текшириб келдим. Блиндажга алоқа сими ўтган экан. Платон бобо ўқ узиши билан симни бир ёқлик қилиш керак, — Максим шундай деб Жақиевнинг қаршисига чўнқайди.

— Ҳа, лекин ўқ узилмай туриб тега кўрма. Уқдингми?

Блиндаж ясси тепаликка жойлашган эди. Гуруҳ иккига бўлиниб, тепаликни айланиб ўта бошлади.

Жангчилар бир эмаклар, бир сергакланиб атрофга қулоқ тутардилар. Қишлоқ томонда соқчилар ўзларига далда бериш, ўзгаларни эса огоҳлантириш учун дам-бадам автоматларини тириллатиб қўядилар. Ернинг захри кийимдан ҳам ўтиб кетди. Каримни йўтал тутай деди.

— Максим, — деб шивирлади у ёнида эмаклаётган партизанга. — Максим, эшитясанми?

— Ҳа, эшитяпман, нима дейсан?

— Бу ерларда энди партизанлар йўқми?

— Шу ҳам гап бўлди-ю! Эсинг жойидами ўзи? Жанггоҳ яқинлашгач, асосий кучлар ғарбга силжиди. Бу ерда бир қисмигина қолди.

— Немисларни бу ердан ҳам қувсак нима қиласан?

— Сизларга қўшилсаммикан, — деб турибман. Десантчилик — жуда менбоп-да! Сизлар чиндан ҳам бу ерга парашютда сакрадингларми?

— Ие, бўлмаса, нарвонда тушармидик!

— Сакраш ваҳималими?

— Умуман, сал... Лекин мен ҳеч сезмаганман. Бир хилларни парашютни деб бошқа қисмларга ўтқа-

зишиб юборишарди. Қўрққанидан дир-дир титрайди. Қўрқоқ одам десантда фақат ишбузуқилик қилади. Менга қара, қайси кароматинг учун медал беришган?

— Бунақа медални бекорга бераверишади, деб ўй-ладингми?

— Йўқ, ҳар ҳолда...

Каримнинг гапи оғзида қолди. Қишлоқ томонда милтиқ отилди.

— Бобонинг милтиғи сайради! — Максим шундай деб сапчиб туриб кетди.

Яна икки ўқ отилди.

Жақиев аста ҳуштак чалиб қўйди. Десантчилар овоз чиқармай тепаликдаги душман иншоотига ҳамла қилдилар. Шинакка гранаталар учди. Хандақда бақир-риқ, нола авжига чиқди. Десантчилар ташқаридаги соқчиларни бир нафасдан тинчитиб, ертўлани ўраб олдилар. У ердаги немислар ўзларини йўқотмасдан, ўқ селини ёғдириб, йигитларни бош кўтартирмай қўйдилар. Карим чаққонлик қилиб ертўла томига сакрамоқчи эди, Максим унинг қўлидан ушлади-да:

— Тўхта, ёрдамлашвор! — деб қичқирди. Икковлон бир зумда ертўла эшигининг тутқичига портлатувчи шашка ўрамини боғлаб, ипини куйдирдилар-да, ён томонга сакрадилар.

Еру осмон портлаш зарбидан ларзага келди. Аччиқ тутун тарқагач, ҳозиргина ўлим уруғини сочаётган ертўланинг ағдар-тўнтар қилинган «ичак-чавоғи»

— йўғон-йўғон ходалар кўринди. Бу ер тинчиди-ю, ёнидаги ертўла атрофида жанг қизиди. Граната ирғитмоқчи бўлган йигитларнинг бири бўш қопдек шилқ этиб тушди. Иккинчиси ҳам итоаткорлик билан ер тишлади. Шу он икки десантчи бараварига сапчиб турди-да, ертўла сари югурди. Чаққонроғи икки-уч қадам қўйишдаёқ ертўла томига чиқди. Автомат кўндоғи билан мўрини учириб ташлади-да, бирин-кетин граната ташлади.

Вазифа шу зайлда жуда қисқа муддатда ҳал этилди. Василенко уйи атрофидаги қақшатқич жангнинг акс-садоси бу ерга ҳам етиб келган эди. Шунинг учун Жақиев йигитларга дам бермай, қишлоқ томон бошлади.

Уй алангага бурканган эди. Жақиев гулхан ёруғида аста чекинаётган Толкуновнинг йигитларини кўрди.

Карим олатасир ичида Жақиевни йўқотиб қўймасликка тиришарди. Жақиев бир неча аскарни бошлаб чаққонлик билан четан деворни ошиб ўтди-да, Толкуноз гуруҳини таъқиб қилаётган эсэсчиларнинг орқасидан ўт очди. Икки ўт орасида қолган немислар гангиб, тариқдек сачраганча катта йўл томонга қочдилар. Муюлшида уларни Максимнинг автомати кутиб олди.

Шу пайт кутилмаганда осмонда душман қузғуни пайдо бўлди. Афтидан, немислар бронетранспортёр портламай туриб штабга хабар йўллашга улгурган эдилар. Самолёт қишлоқ устига шўнғиди. Десантчилар устига миналар ёғди, улар пулемёт ўқлари остида қолдилар.

Карим ҳансираб дўстлари ортидан югурди. Ўрмонга яқин қолди. Ана, олдинда Максим, кейин Маҳмуд чопяпти. Толкуновнинг йигитлари нимагадир кўринмаяпти. Улар беркинишга улгурган шекилли...

Бехосдан олдинда ҳам, орқада ҳам мина портлади. Карим иссиқ тўлқин оғушида қолди. Кўз олдини парда тўсди. Оёғидан мадор кетди. «Йиқилмаслигим керак, ўрмонга етиб олишим керак!» деб тишини тишига қўйди. Тепасидан яна самолёт пастлаб учиб ўтди. Гўё у Каримнинг елкасини эзиб юборгандек, тиззалари букилди. Нимадир деб бақираётган Жақиевнинг оёғи остида гўё ер оғзини очиб олов пуркагандек бўлди. Каримнинг кўзига, кўкрагига оппоқ бир нарса урилди...

У кўзини базўр очиб, ўзини хазон тўшак устида кўрди. Беихтиёр бошини, бармоқларини қимирлатиб кўрди. Атроф жимжит. Кўз олдида ранго-ранг доирачалар рақсга тушади. Боши устидаги баҳайбат дарахт тебранади. Нима гап ўзи?! Яна дарахтга осилиб қолдими? Ундай бўлса парашютнинг оқ гумбази қани? Рябчиков қани?

Карим автоматини олмоқчи эди, қўллари худди оғир тошга боғлангандек, ўзига бўйсунмади. «Яна тасма сиқиб қўйганга ўхшайди, елкани қимирлатиш керак».

— Ҳушингга келдингми? Ана энди секин турсанг ҳам бўлади...

Бу таниш овоз Каримнинг назарида жуда узоқдан келгандек, йўқ, ер остидан чиққандек бўлди.

У аста-секин хаёлини жамлади. Блиндаж атрофида

яшин тезлигида бўлган ҳужум, икки ўт орасида қолган эсэсчилар, осмонда пайдо бўлган самолёт, ерга сочилган ўқлар жаласи...

Қулоқлари остидаги шанғиллаш тинди. Кўкрагини тўлдириб нафас олди. Ўзини тетикроқ ҳис қилиб ёнбошига ағдарилдию Толкуновга кўзи тушди. Ажаб, бу атрофда Толкуновдан ўзга ҳеч ким кўринмаяпти. Сержант чўкиб, бошини ҳам қилиб, кўзини нуқтага тикиб ўтирибди.

— Маҳмуд ога қани? — деб сўради Карим заиф овозда.

Толкунов жавоб бермади. Қараб ҳам қўймади.

— Ўртоқ сержант, Маҳмуд ога қани? — деди Карим хириллаб қолган овозини кўтариб.

Толкунов жавоб ўрнига иягини чўзиб яланглик этагини имлаб кўрсатди. Карим унинг имосига тушунмай елка қисди. Ажаб, Толкуновга нима бўлган ўзи? Нимага лаблари қонталаш, юзидан нима учун ранг қочган, нима сабабдан қовоқлари уюлган?.. Шу саволлар гирдобига шўнғиган Карим бирдан унинг қўлида таниш қора трубкани кўрдию сесканиб кетди. Баданига муздек тер чиқди. Томоғи қуруқшади. Танасидан жон чиқиб кетгандай, ўзини ниҳоят даражада беҳол сездди.

Шу пайт Толкунов бошини қўллари орасига олди-да, хазон устига юзтубан йиқилди.

— Нимага менга бақирасан, нимага менга ёпишиб олдинг, лаънати етимча! — Толкунов шундай деб энгашиб сарғайган ўтларни жон-жаҳди билан юлди. — Толкуновни отиб ташлай қол, калласини олсанг ҳам арзийди. Маҳмуд ога йўқ энди, мен уни эҳтиёт қила олмадим, шундай йигитнинг гули кетди-я! Тушуняпсанми, йигитнинг гули! Йўқ, сен молфаҳм буни англашинг қийин.

Карим кутилмаганда ўрнидан сапчиб туриб икки қадам қўйдю-ю, ёввойи олча остидаги қабрни кўриб тошдек қотди. Оёқлари чалишиб, бир амаллаб қабрга етиб олди-да, пашонасини совуқ ва зах тупроққа бериб кўзларини юмди.

«Маҳмуд ога, бу қанақаси бўлди? Ахир, сен ботир, эпчил эдинг-ку? Ботирга ўлим чанг соллолмайди, дейишарди-ку? Маҳмуд ога, ўрнингдан тур. Биз ҳали қанча йўл юришимиз керак. Кейин Иссиқкўлга бирга қай-

тамиз. Берлиндан Иссиққўлгача ўзим кузатиб қўймоқчи эдим. Кўзлари йўлингда тўрт бўлган Майрамни кўриб: «У сизни деб чекишни ташлади», демоқчидим. Тур, Маҳмуд оға, бизни тўй кутяпти! Тўйдан кейин Майрам билан бирга ўлим шарпасидан ҳоли бўлган бу ўрмонларга келасизлар, Днепр соҳилида туриб опшоқ кемаларни кузатасизлар. Бу ерга фақат баҳорда келиш керак, ҳаммаёқ гулга бурканган бўлади. Турналар арғимчоқ солиб учиб келади. Тур, тура қол, Маҳмуд оға!..

Карим Жақиевнинг ўлимига ишонгиси келмади. Йўқ, бу қора ер остида ётган Маҳмуд оғаси эмас. Толкуновнинг қўлидаги трубка ҳам бошқа одамники, Маҳмудга ўхшаган одам ўлмайди, ўлиши мумкин эмас! Карим дам йиғига берилиб, дам аламдан ёниб, шу ҳолда қанча ўтирганини билмади. Толкуновнинг темирдек қўли елкасига тегди-ю, уйқудан чўчиб ўйгонгандек сесканди. Сержантга ўгирилиб қаради. Аввалига уни таниёлмади: юзлари қорайиб кетибди, кўзлари қасос ўти билан чақнайди. Толкунов Каримни елкасидан қучиб турғазди.

— Азнабоев, кетдик, бусиз ҳам анча ушланиб қолдик.— У шундай деб чакалакзор томонга юрди.

— Тўхтаб тур, — деди Карим жойидан жилмай.

Карим шундан кейингина беаёв ажалнинг қолиб чиққанига ишонди. Дарддан юрак-бағрнинг қонга тўлиши нима эканини ҳис этди. У яна тиз чўкиб чўнтагидан янги рўмолча чиқарди-да, қабр бошидаги ниҳолга боғлади. Сўнг икки-уч қадам наридаги йўгон дарахт таласига ханжари билан «Ж», «М» деб ўйиб ёзди. Толкунов бирдан қаддини тиклаб, гимнастёркасини тортиб тўғрилади.

— Тамом, — деди у беҳол қўл сийтаб. Гўё бу билан ўтмиш кечинмалари ба олдинда кутадган воқеалар ўртасидаги боғлиқликни шарт узгандек бўлди. Кейин Каримни елкасидан қучди. — Мени кечир, дўстим...

Бу кечиримни ҳали бирдан ёниб ҳаққратомуз галларни айтгани учун сўрадами ё бола олдида кўз ёшларини тиёлмагани учунми буни Карим тушунолмади. Шунинг учун индамай қўя қолди. Бошичи ҳам қилиб, оғир оёқларини базўр судраганча сержант изидан эргашди.

Дарахтлар орасида уларни омон қолган жангчилар кутишарди.

Ҳаммалари қароргоҳ сари йўл олдилар.

Қароргоҳларига етиб келганларида барча беққа қалққан эди. Оғир ярадорлар қўпол, аммо мустақкам қўлбола замбилларда ётарди, енгилроқлари қўлтиқтаёқ ясаб олиб, сафарга шай турарди. Кичик лейтенант ҳали замон партизанлар келиб қолишини, эвакуацияни чўзмаслик учун олдиндан тайёр туришганини айтди.

Толкунов аскарларнинг саломига бош ирғаб алик олди-да, майор ётган замбил ёнига ўтирди. Боши чидаб бўлмас даражада зирқираётган Карим сал четроқда Танянинг бўшагини кутди.

Майор оғриқданми ё ғазабданми, тишларини гижирлатди.

— Талафот катта бўлдими? Ўзбошимчаликнинг қимматга тушганини энди билгандирсан?

Фёдор бир зумгина миқ этмай, нигоҳини ерга қадаб, айбдорларча жанг талафотини айта бошлади:

— Биздан беш киши... ҳалок бўлди. Уч жангчи енгил яраланди. Немислар камида йигирма беш жангчисидан, битта транспортёр, учта юк машинаси, тўртта мотоциклдан ажралди. Блиндаж ва ертўлалар портлатилди.

— Ўлжалар-чи?

— Иккита пулемёт, ўн иккита автомат. Кейин бир-икки кунга етадиган қаттиқ нон, мой, консервалар...

Майор бу сафар узоқ ўйга толди. Сўнг гуруҳ бошлиқларини чақиришни буюрди. Ҳамма тўплангач, кутилмаганда жангговор оҳангда гап бошлади:

— Жондан азиз лочинларим, минг афсуски, сизларни жангга бошлаш менга насиб этмаган экан. Сержант Толкуновни ўз ўрнимга командир этиб тайинлайман... Душманга ўлим!

Майорнинг тантанавор сўзларига гаши келган Толкунов қисиниб турган дўстларига қаради.

— Уруш томошахона эмас, — деди у жаҳлини ичига югиб. — Сен ҳам ўлдирасан, сени ҳам нимагадир тинчитиб кетишади.

— Сен гапни яримта қилмай, ичингда борини айтавер, сержант. Мен сизларнинг ҳаётингизни ўйлаб

мудофаага ўтмоқчи эдим. Сен ўзбошимчалик билан нечта одамнинг бошини единг. Уларнинг ҳаёти учун Ватан олдида ким жавоб беради?

— Жавоб берамиз, — деди Толкунов совуққонлик билан. Кейин Жақиев ўрнига тайинланган Протасовга ўғирилди. — Йигитлар овқатланиши керак.

Таня қўли бўшаши билан чайладан чиқди-да, Каримнинг ёнига ўтирди. Ҳамшира униг контузия бўлганини эшитиб улгурган эканми, чиқа солиб кафтига бир неча оқ дори ташлади.

— Қани, тез ича қол, — деди қиз сувдонни узатиб, кейин сал титраётган бармоқларини яширишга уриниб уни саволга тутди.

— Фёдорга нима бўлди? Қовоғидан қор ёғяпти. Яқинлашишга ҳам қўрқасан киши.

— Жақиевни ўлдиришди.

— Нима?! — Таня сапчиб сувдонни ташлаб юборди. Сўнг ирғиб ўрнидан турди-да, Фёдор томонга югурди.

Уларнинг гапларини Карим эшитмади. Таня Толкунов автоматининг қайишини ушлаганча нимадир деди. Сержант аввалига қўл силтади. Кейин қизнинг шамолда тўзиётган олтин рангли сочини силади-да, нари кетди. Таня бошини эгганча изига қайтди. Каримнинг ёнига ўтириб, елкасига бошини қўйди-да, хўрсинди.

— Ўзингни бос, — деди Карим уни юпатмоқчи бўлиб. Кейин ўзининг ҳам хўрлиги келганини, қизга қўшилиб йиғлаб юбориши мумкинлигини ҳис этди-да, дағаллик билан тўнғиллади. — Шунақа йиғлоқи экансан, уйингда кашта тикиб ўтиравермайсанми? Бор, ана, лейтенант чақираётганга ўхшайди.

Қиз шошиб-пишиб сочларини тузатган бўлди-да, кўз ёшларини артди. Шу пайт ялангликда Максим кўринди. У тез-тез юриб Толкуновга яқинлашгач, нимадир деди. Толкунов соатига қараб олди-да: «Гуруҳ командирлари, менинг олдимга!» — деб қичқирди.

Максимнинг ҳовлиқишидан, қисқа суҳбат ва командирларнинг чақирилишидан Карим сергакланди. Афтидан, Максим ниманингдир ҳидини олгану бу ерга ошиққан. Ҳар ҳолда немислар кули кўкка соврилган эсэсчилар уяси учун раҳмат деб, қўл қовуштириб қолишмаса керак. Маҳмуднинг ўлиmidан ларзага келиб,

дардга берилган Толкунов бир зумда аслига қайтди. У қўлини пахса қилганча командирларга қатъий равишда нималардир деди.

— Тезроқ йўлга тушса ҳам бўларди, — деди ўттиз ёшлардаги Кузнецов Каримга яқинлашиб. Диққати Толкуновга қаратилган Карим елка қисиб қўя қолди. Кузнецов эса ёнидан ялтираб турган тўппонча чиқариб Каримга узатди.

— Мана бу мендан сенга совга. Оти «Беретта» экан. Сендан ош-нон сўрамайди. Чўнтагининг бир чеккасида йўқ бўлиб кетади. Уйинчоққа ўхшайди-ю, лекин юзма-юз жангда асқотади, — Кузнецов Каримнинг иккиланаётганини сизди-да, тўппончани кафтига қўйди.

— Олавер, менга керакмас. — У шундай деб бўйнида осиглиқ- «шмейсер»ни силаб қўйди. — Узимникининг қўндоғи учиб кетди. Ҳозирча шу ҳам кунимга яраб туради. Бироқ харомилар қурол ишлашнинг кифтини келтириб қўяди-да. Ҳам қулай, ҳам енгил...

Уруш урф-одатига кўра совгага совга билан жавоб қайтариш керак эди. Карим ўйлаб ўтирмай чўнтагидан суяк сопли, санчиғу бигизигача бўлган букламча пичоқча чиқариб, Кузнецовга узатди. Кузнецов худди боладек қувонганча пичоқчанинг тигларини, санчиғи, бигизини бирма-бир очиб кўрди.

— Кейин афсусланмайсанми? — деди у синовчан тикилиб.

Карим, «шу ҳам гап бўлдимми?» дегандек қўл силтаб қўйди.

— Ёшлигимда мен ҳам шунақа пичоқчани орзу қилардим. Бунингни олиб қўй, ўзингга керак бўлиб туради. «Беретта»ни эса... совгамас, ўзим топганман, деб ҳисоблайвер.

Карим «олмайман», деб қаршилиқ қилишга қарамай, Кузнецов пичоқчани гимнастёркасининг кўкрак чўнтагига солиб қўйди.

— Жақиев шаҳид кетибди-да, а? — деди кейин хўрсиниб. — Аммо азамат йигит эди, афсус...

Бир онда Каримнинг дийдаси тўлиб, кўзи намланди.

Тўкин қуёш нурида чўмилаётган яланглик кўзига қоронғи гор бўлиб кўринди. Шабадада тўкилаётган барглarning енгил шитири, жангчиларнинг бўғиқ гуҳбатлари, узук-юлуқ гап-сўзлари қулоғига кирмай

қолди. Карим фақат бугуни эмас, балки келажagini ҳам Маҳмудсиз тасаввур қила олмасди. Уруш тугагач, барчанинг уй-уйига тарқалишини, Жақиевнинг Иссиқкўлга, Майрами ҳузурига ошиқишини ўйлагандаёқ Карим дунёда якка ўзи ёлғиз қолгандек сиқиларди. Бу қисик кўз, меҳрибон Маҳмуд Жақиевнинг қаерда бўлса ҳам кулиб; қувнаб юражаги Каримга далда берарди. Ана шунинг учун ҳам унинг қалби ҳаётнинг аянчли ҳақиқатини қабул қилишни истамаётгандек эди.

Кузнецов Каримнинг аҳволини тушуниб, хўрсиниб қўйди-да, гурунглашаётган дўстлари томон кетди.

Ниҳоят, буйруқ янграб, жангчилар сафландилар, ўрмонга кириб кетдилар. Карим ҳолдан тойган бўлишига қарамай рацияни кўтарди. Ундан батареяларни олган Кузнецовга бош ирғаб раҳмат айтди-да, карвон бошига ошиқди.

— Балки партизанларнинг қароргоҳига борганинг маъқулдир-а? — деди Толкунов унинг оқариб кетган юзига хавотир билан қараб.

Карим «Йўқ» ишорасини қилиб бош чайқади-да, йўлида кетаверди.

Пастқамликка етишгач отряд иккига бўлинди. Кичик лейтенант ёнига ўн киши олиб, ярадорлар билан жарлик ичидан ғарб сари йўлга тушди. Максимнинг айтишича, то қароргоҳга етгунларича ҳам улар шундай жарлик ва ботқоқликлардан чиқишмас экан. Бу свлоқ ерларда қушларнинг сайраши ҳам эшитилмас, фақат йўл-йўлакай соқчи партизанларга дуч келишар экан. Агар тинчлик бўлиб турса гуруҳ қароргоҳга тсннга қадар етиб оларкан.

Десантчилар бир-бирлари билан қучоқлашиб, қўлларини маҳкам қисиб хайрлашар чоғларида бирдан Басиленко билан ёш партизан йигит пайдо бўлди. Василенко ўзи бошлаб борадиган гуруҳни кўздан кечиргач, Толкуновга яқинлашди.

— Горнищчево ўт ичида қолди, — деди у афсус билан. — Бешта машинани тўлдирган жазо отряди келди. Томоша катта бўладиганга ўхшайди. Балки сизлар ҳам биз билан қароргоҳга борарсизлар? Тўғри келмайдими? Йўлдан ўтиб олишга улгурармикансизлар, шунисида хавотирдаман.

— Утиб олишимиз шарт,— деди Фёдор қатъий оҳангда.— Бошқа йўл йўқ бизга. У томонда Чукреев кутяпти.

— Ундай бўлса на илож. Омадингизни берсин.

— Платон бобо қаерда?

Василенко кўзини ерга қадади.

— Тушунарли,— деди Толкунов алам билан.

— Максимни ёнингга ол, сержант. Бу ерларда кўз юмиб ҳам юраверади,— Василенко шундай деб хайрлашди.

Ўрмоннинг ҳали у ерида, ҳали бу ерида мина порлай бошлади. Василенко оқсоқланиб жар томон юрди. Кичик лейтенант қўл силтаб йўлга тушишга буйруқ берди. Шундагина Толкунов Таняни кўрди.

— Бу ерда нима қилиб турибсан?— деб сўради у ҳам ҳайронлик, ҳам жаҳл билан.

— Қаёққа боришим керак?— деди ҳамшира сумкасининг қайишини тўғрилаб.— Энди ярадорларга менинг керагим йўқ. Қароргоҳда врач бор. Демак, мен сизлар билан боришим керак.

— Сен... сен ҳозир қиёмат бошланишини биласанми?

— Мен ҳарбийман. Ҳаммасини биламан.— Қиз шундай деди-да, йўлдан қайтаришга уринишнинг бекфойда эканига шама қилиб юзини ўгирди.

Толкуновнинг бўйин томирлари ўйнаб кетди.

— Таня!— деди у ҳам буйруқ, ҳам ялиниш оҳангида.

Ҳамшира жавоб бермай нари кетди. Фёдор уни нигоҳи билан кузатди-да, бетоқат бўлаётган Максимга яқинлашди. Осмонда десантчиларни қидириб изғиётган самолётлар кўринди. Миналар дам уларга яқин жойга, дам узоқроққа хуштак чалганча учиб келиб портлай бошлади. Горнишчево томондан машиналар овози келди. Йигирма беш кишини бошлаб кетаётган Толкунов қопқонга айланиши мумкин бўлган бу ўрмон лахтагидан чиқиб, йўлни кесиб ўтишга, Черкасск ўрмонида кутаётган Чукреевга қўшилишга ошиқди. Аксига олиб ўрмон йўлдан юз-юз эллик қадам берида тугайди. Яширинча ўтиш имконияти йўқ. Шунинг учун улар вазиятдан ютқазиб бўлса-да, дарахтларни паналаб айланиб ўтишга мажбур эдилар. Тўсатдан жарга дуч келиб, пастга тушаётганларида душман-

нинг бақиріқ-чақиріғи, итларнинг вовиллаши эшитилди. Пулемёт бир тарилладию жимиди.

— Тезроқ!— деб буюрди Толкунов йигитларини шошириб. Кейин югураётган дестанчилардан бирини тўхтатди.— Пулемётни мана бу ерга қўй.

Гуруҳнинг олди йўлни кесиб ўтиб, тепаликка кўтарила бошлади. Максим дарахтга йўғон арқонни боғлаб жангчиларга кўмаклашди.

— Максим! Одамларни бошлаб боравер,— деди Толкунов «дегтярев»ни ўрнаштирар экан.— Мен улэрни чалғитиб тураман.

— Орқамдан олга!— Ёши бир оз ўтиб қолган сержант шундай деди-да, ўзини ўрмон ичига урди. Бошқалар унга эргашди.

Бир оз югуриб боргач, Максим сержантга нимадир деди-да, икки автоматчи билан Фёдорнинг ёнига қайтди.

Ўрмон чодирі десантчиларни ўз бағрига олди.

Карим рация устига энгашганча «Мен—Кама!», «Мен—Кама!» деб алоқага чорлайди. Бир соатдан бери шу сўзни такрорлайвериб томоғи бўғилаёзди. Лекин унинг чақирішлари жавобсиз қолаверди. Ҳатто куни кеча гаплашган «Лочин» ҳам жим эди. Карим баъзан ўзаро гаплашаётган рацияларни эшитиб қоларди. Лекин нима учундир ҳеч ким унинг сигналларини қабул қилмасди. Ана шундай тарзда хуноби ошиб ўтирган пайтда Кузнецов яқинлашиб: «Нима гап?» деб сўради. Карим ноиложликдан елка қисиб қўйди. Очиғини айтганда бир соатдан бери бу десантчилар ҳам жонига тегди. Кўриб-билиб туриб шу савол билан келишаверади.

Бир томонда рация чатоқ. Бир томонда Фёдордан дарак йўқ. Разведкага юборилган икки жангчи ҳам қайтмади. Бўғилиб, дод деб юборинг келади. Падарига лаънат бу рациянинг. Ҳозир буни кўтариб урган одам савобга қолади. Ҳолдан тойиб ҳурпайган Каримга десантчилар норози бир қиёфада қарайдилар. Унинг бир оҳангдаги чақиріқ сигналлари айрим десантчиларнинг ҳам жонига теккан.

Бошқа радист қуриб қолган эканми? Она сути оғзидан кетмаган-ку бу боланинг.

Истеҳзо билан айтилган бу гаплар Каримнинг бошига гурзи бўлиб урилди.

Унинг руҳи бутунлай тушиб кетди. Учта аскар билан разведкага кетган. Чукреев тез орада қайтади. «Қайтгунимча алоқа ўрнатилган бўлсин, Азнабоев!» деб қатъий буюрган эди. Унга нима деб жавоб беради.

— Сен ваҳимага тушмай, яна бир пухтароқ текшириб чиқ. Техника ота-онасиз бир нарса. Унинг нимаси кўп, касали кўп, — деди Кузнецов Каримни юпатишга уриниб.

— Минг марта текширдим! — Карим алам билан шундай деди-да, бошини чодир билан бурсаб, кўл фонарини ёқди. Фёдорнинг кўрсатмаларини бир-бир эслади. «Рация тилдан қолса, аввал батареяларни текшир», дерди Фёдор. Батареялар жойида. Энди рацияни кўрайлик-чи... Лампалар ёниб турибди. Яқин орадаги радиостанцияларнигина эмас, ҳатто Москвани ҳам эшитиш мумкин. Демак... Ие, тўхта, тўхта, «қабул қилгич» билан «узатгич»ни боғлаб турувчи тутқич нимага овоз чиқармаяпти. Э, галварс!» Бир соатдан бери бекорга сайраган экансан-да. Узатгич ишдан чиққандан кейин албатта овозингни эшитишмайди-да!

Терлаб-пишиб кетган Карим бу кашфиётидан қувониб, чодирни улоқтирди-да, узатгични очди. Қай кўз билан кўрсинки, тутқич уясига мошдек тош тушиб қолибди.

— Бўлди! — Карим қувончини яшира олмай шундай деди-да, мудроқ босган Кузнецовнинг биқинига туртиб қўйди. «Лочин» унинг дастлабки чақиригига ёқ жавоб қайтарди.

Каримни ҳаяжон қамраб олди. Кейинги кунлар ичи айрилиқлар ва омадсиз юришлар дардида увишиб қолаётган юрагига дастлабки қувонч нур ташлади. У ўзини йўқотиб қўйиб, «Лочин»га қаттиқ-қаттиқ гапира бошлаганда Кузнецов енгидан тортиб:

— Намунча бақирасан? — деб қўйди.

Чукреев қолдирган радиограммати бериб, ҳар икки соатда алоқа боғлашга келишиб олгач, Каримнинг елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлиб, кўкат устига чўзилди. Шу заҳоти уни десантчилар ўраб олишди. Уларнинг ҳар бири Каримнинг кўнглини кўтарувчи бир гап айтмоқчи бўлар, бу ёруғ оламда нима гаплар борлигини билгиси қеларди. Кузнецов эса бунга йўл бермай:

«Инсофларинг борми ўзи? Болакай келгандан бери мижжа қоқмади. Тинч қўйларинг, бир оз ором олсин», деб уларни қайтарарди.

Чиндан ҳам оғир юкдан халос бўлган Карим ҳордиқни истарди, шу ётган кўйи мудради.

— Ёш бўлса ҳам эси жойида экан. Ахир тузатди-я,— деди десантчилардан бири.

— Ҳориган ит чарчоғини яшириб бўрига қараб жунини ҳурпайтираверади,— деди иккинчиси.

— Эсинг жойидами, нима деб вақиллаяпсан? Суриштириб келсанг, ҳозир ҳаммамизнинг тақдиримиз унинг қўлида,— деди бошқаси.

Карим бу гапларни эшитиб уйқу аралаш кулиб қўйиб, лабларини чўпиллатди.

... Тушида Фёдор ҳам, Таяна ҳам, ҳуллас, барча десантчилар турнага айланиб осмонга аргимчоқ солиб жанубга қараб учишаётганмиш. Қанотлари остида ўрмонлар, кўллар, дарёлар кўринармиш. Аскар турналар ўзаро суҳбат қуриб узоқ учишибди. Бир маҳал кимдир Жақиевнинг оғозида мунгли қўшиқ айта бошлабди. Ажаб, қўшиқни ким айтяпти? Шамолми? Қўшиқ ярмига келганда узилиб, ҳалиги овоз пастдан туриб қичқиради: «Ҳой, эркин қушлар,— дейди у,— Иссиқкўл томонларга учаётганларинг йўқми? Агар ўша ёққа йўлинглар тушса, албатта менинг ёлғизимни йўқлаб қўйинглар. Майрамин меҳмон кутибни хуш кўради. Катта қозон осадди. Қўй сўйилади. Калла ҳурмат юзасидан Фёдорнинг олдига қўйилади. Фақат... Фақат Майрамин олдида чекманглар, тамаки тутунига тоқат қилолмайди. Майрам қўшиққа ўч. Ҳар бирингиз ўз халқингизнинг қўшиғини айтиб беринг. Юракдан чиқариб айтсангиз, у ҳам юракдан чиқариб қимиз билан сийлайди. Қимизнинг биринчи косаси Каримга аталади...» Шу топ гап ҳам узилиб, турналар одамларга айланадилар. Жақиев даврага қўшилиб сўзлай бошлайди. У гайритабиий тарзда, паст ва ғамгин овозда гапирди. Карим эса кўз ёшларини тўхтата олмайди. «Эркин қушлар,— дейди Жақиев ундан кўз узмаётган аскарларга қараб.— Сен қўнган ерлар азалий баҳористонга айланади, қанотларингизнинг акси тушган жойлар гуллар чаманига бурканади. Аммо юрагингиз талпинаётган манзилга ҳамма ҳам етиб боролмайди. Йўл узоқ, қанотларингиз эса анча толиққан. Ҳордиқ чи-

қариб, ухлаб олгандан кейин, майли, йўлга тушаверинг. Ана ўшанда даҳшатли бўрон қанотингизни қайира олмайди, қоронғи, тубсиз жарликлар бағрига тортмайди. Биронтангиз тақдир чангалига банди бўлсангиз, начора, йўлдан қолманг. Барчангизни тўйимда интиқлик билан кутаман. Бакировни биласизлар-а? Бунақа одамлар тўйда қимиз сузувчи соқий бўлишни ёқтиради. Тўйимга у ҳам келса керак. Уни ҳайдай олмаймиз. Истасак-истамасак, дастурхон тўридан жой олади...»

Бирдан ўртада мина портлади-ю, ҳамма қора тутун бағрига сингиб кетди. Карим кўрганлари таъсирига банди бўлиб тўлганиб ётди. Ниҳоят, уйқу қочиб, сесканганча кўзини очди. Бошини кўтариб, атрофга назар ташлади. Десантчилар дуч келган жойда ухлаб ётибди. Кузнецов ҳам гужанак бўлганча ухляпти. Протасов ҳам унинг ёнида енгил хуррак отяпти. Таня сумкасини қўйиб, Каримнинг оёқ томонига ўрнашибди. Ҳамшира ҳали ухлашга улгурмаган, тез-тез хўрсинади. Сумка бошига ботгани учун тўғирлаб қўйган бўлади. Дам-бадам сал наридаги соқчиларнинг шивирлаши эшитилади.

Карим ўрнидан туриб уларга яқинлашди-да, «Чукреев билан Толкуновдан хабар бўлмадими?» деб сўради. Соқчилардан бири ярим соат бурун Чукреевнинг ташвишли бир қиёфада келиб, бир неча йигитни олиб шошганча кетганини айтди. Толкуновдан ҳеч қандай хабар бўлмади.

Алоқа қилиш вақти етган эди. «Лочин» ҳеч қандай янгилик йўқлигини билдиргач, Карим яна жойига қайтиб чўзилди.

Ажабо, нима учун тушида турналарни кўрди. Балки бу туш бўлажак янги айрилиқлар даракчисидир? Наҳотки аёвсиз йўқотишларни олдиндан сезиш мумкин бўлса? Карим ҳам, бошқа десантчилар ҳам ҳали тақдир ҳукми билан ажратилган умрларининг чорак улушини ҳам яшаб улгурмабдилар. Ҳаётда ҳали ҳаққи кўп бу йигитларнинг эртанги кунини наҳот аввалдан сезиш мумкин бўлса?.. Йўқ, бунақа хаёллар билан тўлғониб ётиш бефойда. Туриш керак!

— Нимага ухламаяпсан? — деди Таня ҳам бош кўтариб.

Карим елкасини қисиб қўйди-да, совқотгандек қунишиб, ҳамширанинг ёнига ўтирди.

— Мен озгина мизгидим, Таня, сен ҳам ухлаб олсанг бўларди.

«Ухлаб ол», деб насиҳат қилиш осон. Бири биридан хавотирли ўйлар хаёлни тилкалаб ташлаган, юрак севиклиси ҳажрида ўртанаётган дамда кўзга уйқу келармиди? Тун ярмидан оғди. Фёдордан эса ҳануз дарак йўқ. Жангни қандай яқунлашди экан-а? Толкунов Каримга ўхшаб бўшашган эмас. Бошига иш тушмаса аллақачон қароргоҳни топиб келарди. Унинг кулфатга йўлиққанига Таняда шак-шубҳа қолмади.

Кеча йўлга чиқишмасдан илгари: «Танаси совуб улгурмаган Жақиевдан кейин Фёдор ҳам ҳалок бўлса-я», деган ўй вужудини титратиб ўтганди. Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Фёдор ҳар қандай оғир шароитда ҳам йўлини топадиган йигитлардан. Толкунов ўртоқлари билан немислар чангалидан қутулиб кетгани аниқ. Фақат душман уларнинг йўлини қирқиб қўйган бўлиши керак. Ҳечқиси йўқ, эрталабгача келиб қолишади.

Карим қизни ҳозир юпатишга уриниш сохта ҳаракат эканлигини тушуниб, жим ўтираверди. Шу яқин орада укки сайради. Таня беихтиёр Каримга яқинлашди.

— Нимага жимиб қолдинг? — деди у уккининг овози келган томонга хавотир билан қараб.

Карим ўзи билмаган ҳолда қизнинг қўлини олаётганга кўрилади. Бироқ унинг хавотирини тарқатишга доир биронта сўз ҳам айтолмади.

— Қараб тур, у албатта келади, — деди Таня шивирлаб.

Ишонч билан айтилган бу гапдан кейин Каримнинг ичига чироқ ёқилгандек бўлди. Аслида Карим қизга таскин бериши керак эди. Шу ерда ҳам ландавурлик қилди. Унинг ўрнига қиз далда беряпти! Таня уни ниҳоятда севади; қадрлайди. Шу даражада севгучиси, қадрловчиси бор одам ўлмади! Фақат йигитлардан бири яраланган бўлиши керак. Шунинг учун кечикишяпти...

Уруш қутилмаган воқеаларга бой. Каримлар овулига қанчадан-қанча қорахат келди. Энди аза очилганда мажруҳ аскарларнинг ўзи кириб келади ё тирикликдан хабар топилади. Бувиси ҳам кенжатойини сира ўлдига чиқармади. «Ишонч — ҳаёт демак. Ўғлим ти-

рик. Мен ҳар сафар уни тушимда кўрганимда оқ кўйлак кийиб олган бўлади. Нуқул жилмаяди. Юрагим сезиб турибди. У тирик!» дерди.

Каримнинг ўзи-чи? Мана шу уч кун мобайнида неча бор ўлиб, неча бор тирилди. Аввал дарахтга осилиб қолганда ўлдим, девди. Кейин Рябчиковнинг ўлимини кўргач, тамом, деб ўйлади. Ҳам олдида, ҳам орқасида мина портлаганда-чи? Карим ҳали бирон жасорат кўрсатмади. Ҳатто, очиғини айтганда, юрагидаги қўрқинч уни буткул тарк этганича йўқ. Унинг жангчилик фаолияти энди бошланяпти. Аммо Фёдор бутунлай бошқа олам. Ҳамма ҳам қутурган эсэсчиларнинг йўлини учта жангчи билан тўсишга журъат қилавермайди. Журъат қилибдими, демак, кучига ишонади. Бундай одам ўлмайди, йўқ, ўлиши мумкин эмас!

Қизнинг далдасидан руҳланган Карим мана шуларни бир бошдан гапирди. Яна қатор мисоллар келтирди. Карим қизни эмас, балки кўпроқ ўзини овутаётганини ҳис қилди. Танянинг бу гапларидан анча кўнгли кўтарилди. Кўзларидан ғам кетди. Барвақт улғайган юзида умид пайдо бўлди.

— Биз Фёдор билан келишиб олганмиз. Урушдан кейин бизникига боришга кўнган, — деди Таня ширин орзу қанотида учиб. — У ўзи Воронеждан, биласан-а? Мен Воронежда бўлганман. Жуда чиройли жойлари кўп. Лекин барибир денгизга етмайди. Новороссийскда ўзига боп иш топиб олади. Истаса, денгизчи бўлади, истаса заводда ишлайди, истаса, кема қуради. Қўли гул одам хор бўлмайди, тўғрими? Комсомол комитетига кирса, бас...

Бу гап Каримнинг қалбидаги ғамгин торни чертиб қўйди. Қулоғи остида турналар овози, кейин булоқ сувининг шилдираши янграгандек бўлди. Ноўрин ғамга берилмаслик учун денгизни тасаввур этишга ҳаракат қилди. Бироқ умрида кўрмаган нарсани кўз олдига келтириш осонми?

— Таня, денгиз қанақа бўлади?.. — Карим шундай деб сўрашга сўради-ю, қиз кулиб майна қилмасин, деб чўчинқиради.

Йўқ, Таня унинг устидан кулмади.

— Денгизми? — деди-да, ўйга чўмди. — У-чи, жуда катта, биласанми, чек-чегараси йўқ... Умуман...

Йўқ, уни сўз билан тасвирлаб бўлмайди. Бориб кўриш керак.

— Ранги-чи, ранги қанақа? Суратлардагидек кўм-кўкми?

— Ҳа, кўм-кўк ҳам бўлади. Лекин минг хил рангга кириб товланади. Соҳил томони тип-тиниқ, баъзан қўн-ғирга, баъзан яшилга, баъзан қорамтир тусга киради. Уфққа туташ томонига ҳошия тақилганга ўхшайди. Бир қарасанг, денгиз худди тирикдек, сал белини бук-чайтириб ётгандек туюлади.

— Бизда Казаяк деган дарё бор. У ҳам шунақа ўзгариб туради.

— Бўлса бордир. Аммо денгизнинг чиройи бошқа. Унга ҳеч нимани қиёслаб бўлмайди.

Карим бу гапга эътироз билдирмади. Ахир денгиз у ёқда турсин, каттароқ дарёни ҳам кўрмай туриб қандай баҳслашсин? Тўғри, Москвага келаётганда Волгадан ўтган. Лекин қоронғида ҳеч нимани кўролмаган. Беш-олти чақирим нарида Днепр ястаниб ётибди. Уни кўриш насиб этадими ё йўқми, билмайди...

Таня қоронғи осмонга тикилди.

— Карим, бир нарсани сўрайман дейману нимагадир журъат қилолмайман, — деди қиз. — Фақат жаҳлинг чиқмаса сўрайман.

— Сўрайвер.

— Жанггоҳга қандай келиб қолдинг?

Карим кулиб қўйди. «Кўп нарсани билсанг, тез қариб қоласан», демоқчи бўлди-ю, тилини тийди. Бунинг қизиқувчанлигини қаранга? Бувиси: «Синчков бўлмаган хотин, бутун эмас, яримта хотин», дерди. Гапи тўғрига ўхшаб қолди-ку?

— Яна елка қисьясанми? Истамасанг айтмай қўя қол. Ё ҳарбий сирми?

— Э, бунинг нимаси сир? Шундай бўлиб қолди. Тасодифдан бекатда йигитларга дуч келдим. Фёдор ўзига олмаганда, барибир уйга қайтмасдим. Мен кичкина бола эмасман. Ота-онам учун қасос оламан дедимми, бўлди, барибир муддаомга етардим.

Иккови ҳам жимиб қолди. Карим ўзини ёш бола эмасман, деб катта санаяпти. Лекин у умрида нима кўрди? Ҳаёт мажмуасига кирувчи қувонч, ғам, кулфат, бўрон, гулдиракларнинг ҳаммасидан татидими? Бирмунча татиди. Довюраклик ва мардликнинг илк

синовидан ўтди. Аммо ҳали мақтанишга арзирли гап йўқроқ...

У Таняга оддийгина қилиб «шундай бўлиб қолди», деди. Жавобнинг иккинчи ярми, «шундай бўлиши зарур эди», деган гап ҳам айтиши лозим эди. Бироқ бу гап тилга ўтмай, бўғзида қолиб кетди. Карим бу қадамни қўйишга мажбур этган бош зарурият мағзини тўла чақиб улгурмаган эди.

ДНИПРО, ДНИПРО

Каримни кўзлари уйқусизликдан қизариб кетган Чукреев уйғотди. Карим Максимни кўрди-ю, «Фёдор қани?» деб сўради. Қовоқ уюб турган Максим қўлларини икки ёнга ёйди.

— Билмадим. Ярим йўлда мени мина гаранг қилиб қўйди. Урмонда ярим кечагача қолиб кетдим. Аъзойибаданимнинг зирқирашига зўрға чидаб, Фёдор жанг қилган ерга бордим. Гильзалардан бошқа ҳеч нарса йўқ.

— Жим бўл! — деди Карим шу томонга учиб келаётган Таняни кўриб.

— Фёдордан кўнглим тўқ. Яқин орада келиб қолади, — деди Чукреев атайин овозини баландлатиб. Кейин Каримга радиограмmani узатди. Турли рақамлар битилган бу қоғоз ўзига радист учун номаълум ерда душман кучлари тўпланганлиги ҳақидаги хабарни яширган эди.

Ярим соатдан сўнг: «Меҳмонга чорлаган ерингиз мезбонларга маъқул», деб жавоб қайтарди. «Лочин» Чукреев бош жангчиларга дарё соҳилига силжиб бориб, эрта тонгда Днепрни кечиб ўтувчи ротани қўллаш вазифасини юклаган эди.

Бу буйруқ отряднинг тақдирини бутунлай ўзгартириб юборди. Аввалига Черкассск ўрмонига кириш ғоят мушкулдек бўлиб кўринган эди. Аммо кучларнинг бир неча гуруҳга ажралиб ҳаракат қилиши немисларни сал гангитди. Ҳатто сезиларли муваффақиятга эришиш имкони ҳам туғилди. Энг муҳими, дарахтзорлардан иборат дастлабки бир-икки чақиримни босиб ўтиш эди. Ундан кейин отрядний эмас, бутун бошли дивизияни ҳам бағрига сиғдира оладиган ҳудудсиз яшил

денгиз бошланарди. Чукреев худди шуни мўлжал қилиб турганда дарё томонга бориш ҳақида буйруқ келди. Демак, дарахтзорлар оралаб, душман назарида турган ерлардан ўтиб, Днепрга боришлари керак.

Днепрнинг чап қирғоғигача сиқиб келган Биринчи Украина фронтига қарши немислар гўё қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган мудофаа деворини тикладилар. Дарёлар ирмоқлардан бошлангани мисол ротанинг ўнг соҳилдан эгаллайдиган ери — бир полк ёки дивизия учун йўл очиб берилди, деган гап. Ана шу муҳим вазифани бажарувчи ротага десантчилар ёрдам берадилар.

Карим рацияни ўрашга улгурмаган ҳам эдики, ялангликда миналар портлай бошлади. Немис пеленгаторлари афтидан улар турган ерни аниқлаб берган кўринади. Лейтенант одамларни нишонга айланган ялангликдан олиб чиқишга шошилди.

...Ўқ-дори ниҳоясига етай деб қолди. Ҳолдан тойган гуруҳнинг баттар тинкаси қуриди. Чукреев жанг қилмай айланиб ўтишга ҳаракат қиларди. Чунки одам кам, вазифани адо этиш учун эса кўпроқ куч талаб этиларди. Ҳали ярим йўлга етмай тўрт жангчи асфаласофилинга кетди. Охири жангда граната парчасидан яраланган Кузнецов ҳалок бўлди. Ёрдамга шошган Тая эса кўкрагидан ўқ еди. Лейтенантнинг буйруғи билан икки жангчи рацияни кўтарди. Тобора ҳолдан кетаётган ярадор қизга қарашни Карим ўз бурчи деб билиб, бу вазифани зиммасига олди.

Отряд изини чалғитиб, «Лочин» белгилаган ерга яқинлашди. Максим билан Протасов мўлжалдаги соҳилга бориб келиб, у ер ўтиб бўлмас чакалак, боғ-қоқдан иборат эканини айтишди. Отряд ҳозирча немиснинг назарига тушмаслик учун ёввойи ноқ ва наъматак билан бурканган ясси тепалик томонга бурилиб тўхтади. Қонга беланган заиф қуёшнинг қоқ ярмини гўё ер ютгандек бўлди. Кузнинг ялтироқ ранги аста сўна бошлади.

Тая инграб, замбилни қўйишларини сўради. Унинг лаблари қуруқшаб, ёрилибди. Ранги қорайибди. Карим сувдонни қизнинг лабига яқинлаштириб бир неча томчи томизди. Тая енгил хўрсиниб Фёдорни сўради.

— Сен кўп гапирма. Тез орада ўзимизникилар билан учрашамиз. Ана шунда ҳаммаси маълум бўлади, — деб юпатган бўлди Карим.

Аммо Таня унга қулоқ солмади. Ҳар бир сўздан сўнг чанқоқлик билан гапираверди:

— Фёдор кўрса... жаҳли чиқади... Партизанлар... қароргоҳига кет... деганда... қулоқ... солмаган эдим... Йигитларга тирик товон бўлдим...

— Таня, жим бўл. Бир оз дамнингни ол.

Ҳордиқ узоқ давом этмади. Бир пайт тепаликдаги соқчи бор овози билан «Немислар!» деб бақирди. Шу оннинг ўзидаёқ отишма бошланди. Отряд оёққа қалқди.

— Икки киши мен билан қолсиң, бошқалар пастқамликка! — деб буюрди Чукреев. Шу чоқ унинг афт-ангорига қараб бўлмасди: гимнастёркаси титилган, пилоткасини ўқ учириб кетган лейтенантнинг кўзлари қонга тўлганди.

Каримга замбилни кўтаришаётган жангчи қаддини кўтаргани замон чалқанча йиқилиб, типирчлаб, пошнаси билан ер чизди-ю, тинчиди. Замбилни оламан деган иккинчи жангчи эса жоп аччиғида бақириб юзтубан йиқилди. Карим ўзини йўқотиб, замбилни пастга судраб кетди. Таняни бу аҳволда қутқариб бўлмасди. Шунинг учун нок ниҳоли остига етганда тўхтади. Автоматини олиб, бир зум ўйлади. Бир томонда пулемётчиларга ёрдам бериш керак, бир томонда Таня... Шу пайт Максимнинг қичқириви эшитилди:

— Лейтенант, бу ёққа югур. Тезроқ! Тезроқ!

Карим атрофга аланглади, лекин Максимни кўрмади. У ўқ ёмғирига писанд қилмай «дегтярев» пулемётини қўлига олганча отаётган лейтенантга ҳам ҳавас, ҳам ваҳима билан қараб қўйди. Чукреевнинг ўнг томонидаги пулемёт бирдан жимиб қолди. Тепаликда бақириб-чақираётган немислар кўринди. Бирдан Чукреев ғойиб бўлди. У ўлдими? Ё яраландимикан?

Карим тепкини босиб юборай деди. Кейин Таня эсига тушиб, бу шаштидан қайтди. Немислар сафи хийла жипслашган онда кетма-кет граната портлади. Дод-фарёд бир авжига чиқди-ю, тинчиди. Душман ўлигу ярадорларини судраб, бетартиб ўқ узиб думини қисган ит каби чекина бошлади.

Карим енгил нафас олиб, орқасига қаради.

Не кўз билан кўрсинки, замбил бўшаб қолганди.

Бадани жимирлаб кетди. Қоронғи кўланкаларга айланган буталар орасига тикилиб Таняни излади. Улар аҳволдаги қизнинг бошқалар билан қочишини тасаввур ҳам қилиши мумкин эмасди. Унда қаёққа йўқолди. Ҳа, ана, ўн қадам нарида юзини захга бериб ётибди. Карим югуриб бориб уни чалқанча ётқиздию юраги орқасига тортиб кетди: қиз гранатани бағрига маҳкам босиб олган эди. Гранатани сиққан бармоқлари оқариб кетибди. Унг қўлининг кўрсаткич бармоғига ҳалқа илинган. Агар Таня енгил ҳаракат қилса ҳам тамом, нозик бармоқлар ўзини-ўзи бевақт ўлдиради. Карим юз-кўзини босиб келаётган терни артиб, қўлини гранатага юборди. Таня сачраб кетиб, «Ҳаромилар!» деб қичқирди. Кейин қўлини силтади. Карим шу онда ёқ гранатани юлқиб олиб, дуч келган томонга отди-да, ўзини қизнинг устига ташлади.

Қандайдир тасодиф рўй бериб, граната уларга зиён-захмат етказмади. Портлаш сўнгач у турди-да, худди тепасидаги ваҳимани қувгандек бошини силкиди. Ўйлашга вақт йўқ эди. Тезроқ йигитларни топиш керак. Балки ҳадемай яна немислар қайтиб қолар. У оёқлари қалтирашига эътибор бермай, замбилни судраб тушишга қулайроқ ер ахтарди.

Каримнинг қулоқлари шанғиллар, бўғзи куйиб, ниҳоятда сув ичгиси келарди. У ҳар ер-ҳар ерда ётган жасадларга жимгина қаради. Улар орасида Чукреев кўринмади. У пастқамликка қочган дўстларидан ранжимади. Белгиланган жойга етиб олиш зарурлигини, асосий жанг ҳали олдинда эканини у яхши биларди.

Бирдан у тошдек қотиб қолди. Кўзлари косасидан чиқай деди. Гўё юраги ҳам уришдан тўхтагандек бўлди: Максим баҳайбат эман остида қўлларини кенг ёйиб, она замин билан қучоқлашиб хайрлашаётгандек ётарди.

Максим, Максим, наҳот сендек эпчил партизан ҳам ўққа чап беролмаса? Карим унинг жанг аввалидаги бақирғини эслади. Сўнг довурак бу йигитнинг командири ва жангчиларни асраш учун фашистлар билан яккама-якка қолиб олишганини кўз олдига келтирди.

Карим ханжари билан саёз чуқурча кавлаб, ҳали юракдан гаплашиб улгурмаган дўстини дафн этди.

Ғам, фахр, нафрат ҳисси шу уч кун ичида унинг вужудида неча бор жой алмашди. Аскарнинг тақдири шу: у тирик экан, ҳордиқни ҳам, тинчини ҳам билмайди. Фақат олға юради. Орқасига қайтолмайди. Ваня Рябчиков, ҳам, Маҳмуд, Кузнецов, Платон бобо, мана, Максим ҳам сўнгги нафасига қадар жанг қилди. Агар Карим билан Тая омон қолсалар, уларнинг муаззам Ғалаба сари солган йўлларини давом эттиришлари муқаррар! Карим ўзи билмаган ҳолда довиорак эркак йўлидаги биринчи довонни шу зайлда ошиб ўтди. «Ватан» деган муқаддас тушунчанинг дастлабки мағзини англади. «Менинг тирик ва ўлик дўстларим; шаҳидларни бағрига олган замин — Ватан демакдир!»

— Ёш жангчи шу қарорга келди.

Замбил ёнига қайтди-ю, лабларини қонатиб юборадиган даражада тишлаб, ўрнидан туришга интилаётган қизни кўрди. Югуриб бсриб унинг елкаларидан қучди.

— Ўзим... Ўзим тураман... Ўзим... юра оламан... Мана кўрасан...— Қиз шундай деб унинг қўлида беҳол осилиб қолди.

Бу пастқамликнинг чек-чегараси йўқдек эди. Карим икки соатдан бери буталарни, чакалакларни оралаб йўл юради. Қаёқдандир жилғадаги сувнинг шилдираши келди. Тунги отишмадан ҳаловати бузилган қушлар эринибгина сайрашади. Карим аста жарга тушиб борди. Қуёш нури етмайдиган бу қўланса жарлик афтидан душман мудофаа чизигига кирарди. Кўп ўтмай жарнинг юқори қисмида немисларнинг гап-сўзи, қўндоқларнинг урилиши эшитила бошлади. Қисқа сокинлик эса оғир юк бўлиб Каримнинг бутун баданини эзарди. Не ажабки, уруш қаҳқаҳаси эмас, балки шу осудалик унинг юрагига тошдек ботиб, азоб берар, ҳаммаша сергак бўлишга мажбур этарди.

Унинг оёқлари балчиққа ботиб тўхтади. Карим Таянинг аҳволи оғирлашганини сизди. Агар шу топда қизнинг баданига нам ўтса, омон қолишидан умид узилади. Карим замбилнинг орқа тутқичига боғланган

арқонни ечди-да, шошилмай тахлаб чўнтагига солди. Мана шу юмушни бажариш баҳонасида ўзини-ўзи алдаб, дам олди. Ожизликка йўл йўқ. Ҳордиқни ўйлаш ҳам керак эмас! Мана, озгина қолди. Ҳозир терни артади. Нафас ростлайди. Кейин олға... Карим энгашиб ҳамширанинг туришига ёрдамлашди. Шундагина ҳордиқ чиқармай юра олмаслигига амин бўлди.

Таня яна унинг қулоғига шивирлади:

— Овора бўлма... Карим, азизим... Қўй... Мени деб... ўзинг ҳам... ташлаб кет... кейин келиб... олиб кетарсан... Ахир.. гранатам... бор-ку...

«Алаҳсираяпти. Унутибди. Балки ўшанда сезмагандир», деб ўйлади Карим. Кейин граната воқеасини эслади-ю, бу ажал шамширини қизнинг нозик бармоқларидан юлиб олмаганда нималар бўлишини тасаввур этиб баданидан совуқ тер чиқиб кетди.

... Яна икки соатча йўл босди. Ҳали ҳам йўлнинг чеки-чегараси йўқдек эди. Дам олишга тўхтаганда ухлаб қолишдан қўрқиб, ўтирмасликка қаракат қилди. Карим ўжарлик билан тошларга, буталарнинг яланғоч илдизларига қоқилиб-суқулиб олға бораверди. Таняни елкасига олгани учун юриш янада оғирлашди. Баъзан қиз нафас олмаётгандек бўларди. Ана шунда Карим чўчиб уни аста чақирарди. Қиздан овоз чиққач, яна юради...

Аввалига Карим жарнинг бирон-бир муюлишида ёрдамга шошаётган жангчилар билан учрашиш илинжида эди. Жангчилар унинг елкасидан Таняни олгани ҳамон қанчалар енгил тортишини ўйлаб, қорайиб турган буталар остига нажот кўзини тикарди. Қулоғини қанча динг қилиб, йўлга қанча тикилмасин, ёрдамдан дарак йўқ эди. У жангчиларнинг буткул тор-мөр бўлишдан қочиб, жарнинг қай бир қўлтигидан паноҳ топганини билмас, ногаҳон немисга дуч келиши мумкинлигини эса ҳатто ўйлашни ҳам истамасди.

Карим таваккал қилиб бораётганини биларди. Айна чоғда шу жарнинг Днепрга тақалишига ҳам амин эди. У ҳуқини йўқотган Таняни базўр елкасига олиб, яна юриб кетди. Жарнинг қўланса ҳидидан кўнгли айниди. Бир маҳал олдинда заиф нур кўрингандек бўлди. Беҳос юзига тоза ҳаво урилиб, юраги ҳаприқди. Ҳар қадам қўйгани сайин тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас

олди. Олдиндаги нурнинг сароб эмаслиги аниқ бўлиб, энтикди.

Бирдан қаршисида хотиржам оқаётган азамат дарё кўринди. У ҳушидан кетар даражада толиққан бўлса ҳам Таняни ерга қўймади.

Карим тутатиб кетаётган киприкларини аранг ажратиб олди.

Прожекторнинг порлоқ умид, айна чоғда урушнинг ўзидек хатарли даракчи каби нурлари Днепрнинг енгил туман қўнган бағрини пайпаслайди. Карим худди ёз чоғларида буғдойнинг етилганидан хабар бериб, осмонни қоқ иккига ажратган яшиннинг еру кўкни ёритувчи шуъласидек рақсга тушаётган нурлардан кўз узмай туриб қолди.